

Licht op schaamte

Gustaf Doré: de mens verdreven uit de hof van Eden

***Exploratief onderzoek naar sekse en religieuze verschillen in schaamte
en gerelateerde factoren
bij jongeren***

Licht op schaamte. Exploratief onderzoek naar sekse en religieuze verschillen in schaamte en gerelateerde factoren bij jongeren

A.A. Hoogendoorn (0084360)
Enschede, 20 maart 2006

Begeleiding:
Prof. Dr. J.J. Baneke
Dr. L.C.A. Christenhusz
Faculteit Gedragwetenschappen
Universiteit Twente

Licht op schaamte: exploratief onderzoek naar sekse en religieuze verschillen in schaamte en gerelateerde factoren bij jongeren. Lida Hoogendoorn, 6 april 2006.

*To feel inside the hidden shame
Cannot hide
The belief and the pride
It can be overcome
Some day*

L.

Voorwoord

Een reeds lang aanwezige grote interesse in de manier waarop emoties ons gedrag kunnen beïnvloeden en het volgen van colleges over persoonlijkheidsleer, gedoceerd door Prof. Dr. J.J. Baneke, hebben ondermeer geleid tot het tot stand komen van het verslag dat voor u ligt. Dit verslag is het resultaat van een empirische studie onder jongeren naar *schaamte*, één van de meest intrigerende sociale emoties. Het onderzoek vond plaats in het kader van de masterthese met als thema *Veiligheid en Gezondheid* van de studie Psychologie aan de Universiteit Twente.

Graag wil ik van de gelegenheid gebruik maken om Dhr. J. van der Heide en Dhr. E. Vuurboom van 't Stedelijk Lyceum te Enschede, Dhr. W. Lohuis en Dhr. C. van Beurden van het Assink Lyceum te Haaksbergen en Dhr M. Maas van het Dr. F.H. De Bruijne Lyceum te Utrecht nogmaals te bedanken voor hun spontane, enthousiaste medewerking en voor hun zorg en aandacht bij de serieuze afname van de vragenlijsten bij de leerlingen op hun school. Vanzelfsprekend gaat ook een zeer welgemeend woord van dank uit naar mijn begeleiders voor het tot stand komen van het onderzoek en het verslag. Prof. Dr. J.J. Baneke wil ik van harte bedanken voor zijn erudiete en stimulerende inbreng en Dr. L.C.A. Christenhusz voor haar betrokkenheid en nuchtere opmerkzaamheid. Zonder hen was geen onderzoek mogelijk geweest en waren ideeën slechts op drijfzand geënt.

Mijn streven is met dit verslag inzicht te geven in het voorkomen van gevoelens van schaamte en gerelateerde factoren bij jongeren en aan te tonen dat schaamtegevoelens ook samen hangen met sekse en religieuze factoren. Hopelijk doen de resultaten het verschijnsel schaamte oplichten als een rijke bron om meer inzicht te krijgen in menselijke gevoelens en gedrag.

Lida (A.A.) Hoogendoorn

Licht op schaamte: exploratief onderzoek naar sekse en religieuze verschillen in schaamte en gerelateerde factoren bij jongeren. Lida Hoogendoorn, 6 april 2006.

Inhoudsopgave

Voorwoord 3

Samenvatting 6

Abstract 7

1 Inleiding 8

- 1.1 Emoties 8
- 1.2 Schaamte 9
- 1.3 Sekseverschillen in schaamte 12
- 1.4 Schaamte en cultuur 15
- 1.5 Schaamte en religie 16

2 Doelstelling 18

- 2.1. Onderzoeksdoel 18
- 2.2. Onderzoeksvragen 18

3 Methode van onderzoek 19

- 3.1 Respondenten 19
- 3.2 Vragenlijst 20
 - 3.2.1 Ervaringen met schaamte schaal (ESS) 21
 - 3.2.2. Schaamtegerelateerde attitudes, kenmerken en emoties schaal (SAKE) 21
 - 3.2.3 Reactie op schaamte schaal (RoSS) 22
- 3.3 Procedure 22
 - 3.3.1 Afname vragenlijst 22
 - 3.3.2 Data analyse 23

4 Resultaten 24

- 4.1 Factor analyse ESS 24
- 4.2 Factor analyse SAKE 24

- 4.3 Onderlinge betrouwbaarheidsanalyse 26
- 4.4 Schaamte
 - 4.4.1 Schaamte en sekseverschillen 28
 - 4.4.2 Schaamte naar opleiding en leeftijd 29
 - 4.4.3 Schaamte naar religie 29
- 4.5. Schaamte gerelateerde attitudes, kenmerken en emoties 31
 - 4.5.1 Schaamte gerelateerde factoren naar religie 31
 - 4.5.2 Respect 34
 - 4.5.3 Seks voor het huwelijk 35
- 4.6 Reactie op schaamte 36
- 4.7 Correlatie en regressie analyse 37
 - 4.7.1 Correlaties 37
 - 4.7.2 Regressie 37

5 Discussie 40

Literatuur 48

Bijlage I 50

Bijlage II 51

Bijlage III 56

Samenvatting

Schaamtegevoelens spelen een belangrijke rol bij sociale interactieprocessen tussen mensen. Zij worden gezien als de basis voor veel psychopathologie. Hierbij wordt schaamte zowel als adaptieve als maladaptieve emotie gezien. Er is relatief weinig onderzoek naar schaamtegevoelens gedaan bij niet klinische populaties. Deze studie beschrijft een onderzoek naar schaamte en gerelateerde factoren bij 950 jongeren in het voortgezet onderwijs. Hierbij werden zij door middel van een schriftelijke enquête tijdens een lesuur ondervraagd. Achteraf is onderscheid gemaakt tussen jongens en meisjes, tussen VMBO, HAVO en VWO leerlingen en tussen leerlingen met verschillende geloofsovertuigingen.

Uit het onderzoek blijkt ondermeer dat meisjes meer schaamte, schuld, angst en depressieve gevoelens ervaren dan jongens. Ook overdenken zij gebeurtenissen meer. Dit sekseverschil in schaamte en schuld is niet aanwezig bij moslims. Moslima's geven aan minder schaamte en schuld te ervaren dan de overige meisjes. Dit kan samen hangen met de gevonden hoge mate van religiositeit. Wel geven moslims, zowel jongens en meisjes, hogere scores aan bij depressieve gevoelens. Dit is opmerkelijk omdat schaamte en depressie doorgaans positief met elkaar gecorreleerd zijn. Het is mogelijk dat hun depressieve gevoelens samenhangen met de gevonden lagere hoeveelheid respect, die met name moslima's ervaren vanuit de andere cultuur. Sekseverschillen in angst en overdenken zijn daarentegen aanwezig bij alle jongeren uit deze steekproef. Ook blijkt trots een redelijk goede meetbare tegenpool van schaamte.

Bij deze jongeren blijken duidelijke verschillen in schaamte en schaamtgerelateerde factoren te bestaan, zowel tussen de seksen als tussen groepen met verschillende religieuze achtergrond. Het erkennen en accepteren van deze verschillen zou de basis kunnen vormen voor tolerantie en begrip voor gedragsverschillen bij mensen onderling.

Abstract

Shame plays an important role with social interaction processes between human beings. They are seen as the bedrock of psychopathology. Shame is seen as an adaptive as well as an maladaptive emotion. Because of the relative little research for the occurrence of shame in non clinical populations, a study is performed to measure shame and related factors in 950 adolescents in a high school population. A questionnaire was filled out during teaching hours. The scores were compared afterwards taken into account the gender of the volunteers, level of education and religion.

This study indicated that girls are experiencing more shame, guilt, anxiety, rumination and depressed feelings compared with boys. The gender differences in shame and guilt are not present in Muslims, which is in line with the finding that girls are experiencing less shame and guilt compared with girls in general. This might be explained by the fact that they show a rather high degree of religiosity. Contrarily Muslim boys and girls present higher depressive feelings compared to boys and girls with other religious beliefs. This is remarkable because generally shame and depression are correlated. Their depressive feelings are related to the also measured lower amount of perceived respect they get from other cultures than their own, which might support the above mentioned finding. Besides this fact gender differences in anxiety and rumination appear to be stable in all respondents. Pride seems to be a reasonable measurable opposite of shame.

The differences in shame and shame related factors between boys and girls seem to be clearly present, as well as between the different religious groups. The acknowledge and acceptance of these differences might could form the base for tolerance and understanding behaviour differences among human beings.

1 Inleiding

Schaamte, door Lewis (1987) ooit de ‘verborgen emotie’ genoemd, speelt een centrale rol in de psychopathologie. De laatste 20 tot 25 jaar is er veel onderzoek naar schaamte gedaan, waarbij schaamte zowel als adaptieve en als maladaptieve emotie werd gezien (Gilbert & Andrews, 1998). Schaamte speelt een belangrijke rol bij het gevoel afgewezen te worden door andere mensen. Hierdoor is een schaamte ervaring, of de dreiging van een schaamte ervaring, vaak gerelateerd aan intermenselijke conflicten. Verschillen in schaamte kunnen ook tot uiting komen in verschillen in geïnternaliseerde normen en waarden. Deze verschillen kunnen zowel tussen mannen en vrouwen als tussen verschillende groepen een rol spelen. Omdat religieuze opvattingen vaak een normatieve invloed hebben op het individu en de cultuur, is de invloed van religie op schaamtegevoelens onmiskenbaar. Erkenning van en begrip voor de zo ontstane emotionele verschillen tussen mensen zou tolerantie en acceptatie van intermenselijke en interreligieuze verschillen ten goede kunnen komen.

Dit is het verslag van een exploratief onderzoek naar de relatie tussen schaamte, sekse en religieuze factoren, door middel van een empirische studie. Om het begrip schaamte te verduidelijken zal eerst in het kort theoretisch worden ingegaan op emoties in het algemeen, waarna de plaats van schaamte binnen emoties belicht zal worden. Hierna zal het empirisch onderzoek besproken worden, waarbij sekse en religieuze verschillen in schaamte en in schaamte gerelateerde factoren onderzocht worden. De resultaten zullen vervolgens aan de hand van de theorie geïnterpreteerd worden. Het uiteindelijke doel is hierbij, naar aanleiding van gevonden verschillen tussen groepen jongeren, meer inzicht te krijgen in intermenselijke emotionele processen, die zo vaak aanleiding lijken te tot onbegrip en conflicten.

1.1 Emoties

Emoties zijn subjectieve interne ervaringen, die gepaard gaan met fysiologische veranderingen. Zij kunnen tot stand gebracht worden door het waarnemen van externe gebeurtenissen, of door de eigen gedachten. Primaire emoties, zoals angst en blijdschap, spelen een basale, adaptieve rol bij het menselijk functioneren. Zij hebben direct invloed op menselijke gedachten en de intenties die tot gedrag leiden. Hierbij worden bestaande gedachten en intenties vervormd, beheerst of ge(her)structureerd. Juist omdat emoties

subjectieve ervaringen zijn, is er in de geschiedenis van de wetenschap niet altijd even veel waarde aan toegekend. Rationele processen en oordelen werden en worden vaak als meer waardevol gezien. De filosofe Nussbaum (2001) heeft echter terecht opgemerkt dat men door emoties juist zijn behoeften kan (h)erkennen. Behoeften geven uiting aan het signaleren van onvolmaaktheden in de omgeving, waardoor de neiging bestaat deze omgeving vervolgens aan te passen en er controle over te krijgen. Men zal externe situaties snel moeten kunnen beoordelen om snelle keuzes te maken. Een emotionele ervaring zou op deze manier bijzonder nuttig zijn omdat het direct leidt tot het vormen van een uitkomstoordeel. Dit gebeurt op basis van, met name onbewust, geordende ervaringen. Een emotionele ervaring zou dus het maken van keuzes vergemakkelijken, hetgeen in het leven van alle dag bijzonder functioneel is en de overlevingskansen vergroot.

Ook secundaire emoties, zoals schaamte en schuld, vervullen deze rol. Zij worden met name ervaren in nabijheid van anderen, en worden daarom ook wel sociale emoties genoemd. Aan deze emoties gaat echter een proces van zelfbewustzijn vooraf, een reflectie op de verhouding van het individu ten opzichte van anderen. Hierbij spelen corticale processen een grotere rol dan bij de primaire, subcorticale emoties. Deze ‘snelle sociale oordelen’, zoals de secundaire emoties dus gezien kunnen worden, hebben in de cultuur- en persoonlijke geschiedenis mede een invloed gehad op opvattingen over hoe een goed leven er uit moet zien. Zij blijken een belangrijke normatieve invloed te hebben op het gedrag van mensen, psychische gezondheid en onveiligheidsgevoelens. Een voorbeeld van zo’n sociale emotie is schaamte.

1.2 Schaamte

Het meest bekende verhaal over schaamte is waarschijnlijk het bijbelse verhaal van Adam en Eva, die na het begaan van de eerste zonde uit het paradijs verdreven werden. Al schamend voor hun plotseling ontdekte naaktheid bedekten zij zich voor God’s aangezicht. Zij beseften dat zij iets verkeerd gedaan hadden en als gevolg hiervan werden zij door God afgewezen. Het gevoel van schaamte wordt door Andrews, Brewin, Rose en Kirk (2000) gezien als een primitieve, typisch menselijke respons op het beseffen van het lijden van een nederlaag. Deze respons gaat gepaard met fysiologische reacties. Ook de expressie van schaamte laat zien dat men zich als het ware terug wil trekken uit zijn omgeving: de persoon die schaamte ervaart maakt zich kleiner en slaat de ogen neer. Deze reacties horen bij een gevoel van inferioriteit,

onderwerping en onderdanig gedrag, wat niet vrijwillig is. Het realiseren van het feit, dat men niet voldoet aan de eisen van de sociale omgeving, is subjectief. Men *voelt* zich inadequaar, daar waar men juist verwacht zich adequaat te voelen, en als reflex wil men zich verbergen voor diegene die dit waarneemt. Dit niet (perfect) voldoen aan de sociale omgevingseis kan zowel op lichamelijk als op gedragsmatig gebied ervaren worden en wordt als een belangrijke oorzaak van schaamte beschouwd (Wyatt & Gilbert, 1998). Waarschijnlijk speelt hier de angst om sociaal buitengesloten te worden een belangrijke rol, bewust of onbewust. Om een schaamte ervaring tegen te gaan kan schaamte ook afgeweerd worden. Baneke (2003) geeft aan dat schaamte ervaringen, analoog aan veel Griekse tragedies, vaak de bron zijn van conflicten. Hierbij wordt schaamte in eerste instantie afgeweerd, bijvoorbeeld door agressief gedrag, maar eindigt de tragedie vaak met de hoogmoed die alsnog ten val komt, waarbij de schaamte onafwendbaar blijkt en geaccepteerd zal moeten worden. Het al of niet krampachtig in stand gehouden positieve zelfbeeld kan niet langer beschermd worden. Bij het verhaal van Adam en Eva ziet men dat Adam de schaamte afweert door Eva de schuld te geven en dat Eva dit vervolgens doet bij de slang.

Schaamte is dan ook één van de meest gerapporteerde emoties bij mensen die psychotherapie zoeken. Ook blijkt schaamte gerelateerd aan depressie (Gilbert & Andrews, 1998; Andrews et al. 2000), hetgeen schaamte als maladaptieve emotie zou kunnen kenmerken. Cheung, Gilbert en Irons (2004) vonden dat de relatie tussen schaamte en depressie gedeeltelijk gemedieerd wordt door *overdenken* en dat schaamte en onderdanig gedrag gekoppeld zijn aan het gevoel dat men laag in de sociale rangorde staat. Als min of meer tegengestelde emotie zou *trots* genoemd kunnen worden. Tracy en Robins (2004) laten in hun artikel over de expressie van trots zien dat dit als een discreet herkenbare positieve emotie gezien kan worden, waarbij men zich opricht, de armen uitspreidt en (glim)lacht. Bij een gevoel van trots wordt de zelfwaardering verhoogd en het zou uiting kunnen geven aan dominantie.

In verband met schaamte als negatieve emotie wordt wel vaak gesproken over *schuld*. Omdat schuld- en schaamtegevoel vaak samengaan, lijkt het belangrijk duidelijk onderscheid tussen deze twee te maken. Schuld, een emotie die aangeeft, dat men beseft de oorzaak te zijn van een verkeerde daad, lijkt een meer adaptieve functie te hebben dan schaamte. Bij een schuldgevoel is het doorgaans mogelijk een herstellende actie uit te voeren, waardoor het schuldgevoel vermindert. Schuld kan mensen dus motiveren om zich te gedragen op een meer morele, zorgzame en sociaalverantwoordelijke manier (Tangney, 1991). Ook Joireman

(2004) maakt onderscheid tussen schaamte en schuld. Gevoeligheid voor schaamte is volgens hem meer gerelateerd aan het *zelf overdenken* en *angst*, terwijl gevoeligheid voor schuld gerelateerd is aan *reflectie*. Hierdoor zou schaamte destructief en schuld eerder constructief zijn. Voor de emotie, die aangeeft dat men beseft dat men de oorzaak is van een *goede* daad, is geen ander begrip bekend dan trots, als *state*. Trots als *trait* lijkt een iets negatieve lading te hebben in het dagelijks taalgebruik. Wellicht geeft het positieve begrip *zelfwaardering* (*self-esteem*) dit beter weer. Op deze manier zou trots zowel tegenover schaamte als tegenover schuld kunnen staan. De tweedeling van de negatieve emotie in schuld en schaamte is dus complex. Hypothetisch gezien zou het kunnen dat een schuldgevoel het *gevolg* is van schaamte en dat schaamte gevoelens nodig zijn om te beseffen dat men schuldig is aan een verkeerde actie, zodat schaamte schuld mediëert. Ervaart men erg veel schaamtegevoelens, of chronisch, en is geen herstellende actie mogelijk, zou schaamte zich als *trait* kunnen ontwikkelen. Als men geen werkelijke, objectieve schuld aan schaamtegevende acties heeft, is het ook niet mogelijk een herstellende actie uit te voeren. Hierbij zou het zelfbeeld onterecht verlaagd worden en psychopathologie kunnen ontstaan. Te weinig schaamte ten opzichte van werkelijke schuld is daarentegen ook niet verkiesbaar. Dit zou juist asociaal gedrag kunnen voortbrengen, waarbij men geen rekening houdt met de nabijheid van anderen. Eigenlijk zou er dus onderscheid gemaakt moeten worden tussen een subjectieve schuld (schuldgevoel) en objectieve schuld. Asociaal en crimineel *gedrag* zouden een objectieve maat kunnen zijn voor werkelijke schuld, terwijl met behulp van schuldinstrumenten *schuldgevoel* gemeten wordt. Het lijkt voor de hand te liggen dat schaamte en subjectieve schuld elkaar voor een groot deel zullen overlappen.

Naast de veronderstelling dat schaamte een negatieve emotie is, die vermeden dient te worden, gaat Schore (2003) er vanuit dat schaamte ook juist hoort bij de *normale* sociale ontwikkeling. De eerste schaamte ervaringen in een mensenleven worden volgens hem opgedaan op het moment dat de primaire verzorger, meestal de moeder, het nog zeer jonge kind iets verbiedt, of het gedrag afkeurt. Op dat moment wordt namelijk een acute stresssituatie gecreëerd, ofwel een snelle sympathische activatie door het autonome zenuwstelsel. Het visuele zintuigstelsel speelt bij deze interactie tussen moeder en kind een zeer belangrijke rol. Dit wordt ook wel *face to face communication* genoemd. Deze automatische en onvrijwillige emotionele respons op non-verbale communicatie tussen mensen, en de beoordeling ervan, blijkt al op zeer jonge leeftijd essentieel voor het interpersoonlijk functioneren. Op latere leeftijd gaat hiernaast ook het verbale, linguïstische

systeem bij de interactie een rol spelen. Er ontstaat een veilige hechting als er, na een terechte afwijzing, verzoening met de primaire verzorger volgt, hetgeen de *arousal* doet afnemen. Op deze manier ontstaat er een afwisseling van sympathische en parasymphatische reacties van het autonome zenuwstelsel (Schore, 2003, p.39 deel I). De op deze manier, in de opvoeding gedoseerde geïnternaliseerde schaamte zorgt voor goed inzicht in de sociale eisen van de omgeving en voor de ontwikkeling van moreel gedrag. Te *weinig* schaamte zou dus ontwikkeling van moreel gevoel en dus sociaal gedrag in de weg kunnen staan. Zowel schaamte als schuldgevoelens, als *nieuwere* emoties, zouden op deze manier de kans verhogen dat men zich aan bepaalde sociale normen houdt (Richerson & Boyd, 2005, p.214). Te *veel* schaamte ervaringen, of chronische schaamte, zou het sociale zelfbeeld bedreigen en zou ook psychobiologische gevolgen kunnen hebben, waarbij de lichamelijke gezondheid negatief wordt beïnvloed (Dickerson, Gruenewald & Kemeny, 2004). Samengevat zou schaamte als *state* zou dus functioneel zijn, om te herkennen welk gedrag door de sociale omgeving afgewezen wordt. Maar zowel bij te weinig ontwikkelde schaamte als bij te veel schaamte ervaringen zou zich respectievelijk te weinig of te veel geïnternaliseerde schaamte als *trait* kunnen ontwikkelen. Dit proces zou beïnvloed kunnen worden door ervaringen, met name in de vroege kinderjaren en, afhankelijk van genetische factoren allerlei negatieve gevolgen kunnen hebben.

1.3 Sekseverschillen in schaamte

Naast wetenschappelijk onderzoek waaruit blijkt dat er geen sekseverschillen in schaamte voorkomen (Andrews et al. 2000), zijn er ook aanwijzingen dat vrouwen meer schaamte ervaren dan mannen (Lutwak & Ferrari, 1996, Woien, Patock-Peckham, & Nagoshi, 2003). Mannen zouden schaamte veel vaker vermijden (Scheff, 1997). En uit het eerder vermelde onderzoek van Cheung et al. (2004) blijkt dat vrouwen twee maal zo veel geneigd zijn om gebeurtenissen te overdenken dan mannen, hetgeen gecorreleerd is met schaamte en depressie. Gilbert et al.(1998, p.101) geven ook aan dat veel schaamte onderzoek beredeneerd is vanuit de positie van de man, en dat het beter is om onderscheid te maken tussen mannen en vrouwen. Vrouwen blijken gevoeliger voor negatieve gebeurtenissen en zijn hierbij vervolgens meer geneigd tot een interne attributie, waarbij zij hun falen vaker toeschrijven aan oorzaken *in* zichzelf, terwijl mannen meer geneigd zijn tot een externe attributie, en oorzaken voor hun falen eerder wijten aan oorzaken *buiten* zichzelf (Baneke,

1987). De vraag is hier, of deze sekseverschillen in schaamte veroorzaakt worden door aangeboren of verworven factoren, analoog aan het eeuwenoude *nature/nurture* debat. Harper en Arias (2004) hebben soortgelijke sekseverschillen gevonden bij de mediërende invloed van schaamte op woede en depressieve symptomen bij studenten, die in hun jeugd psychologische mishandelingen hadden ondergaan. Hierbij leidde schaamte bij mannen uiteindelijk tot meer woede en schaamte bij vrouwen tot meer depressieve symptomen op volwassen leeftijd.

Uit psychoneurobiologisch onderzoek van de eerder genoemde Schore (2003, p.68 deel I) blijkt dat er een sekseverschil bestaat in ontwikkelingssnelheid van de rechter orbito prefrontale cortex, het deel van het brein dat de emotionele regulatie in het limbisch systeem mediëert. Bij meisjes blijkt de rijpingssnelheid groter dan bij jongens. Ook bij volwassenen laten positronemissie tomografie (PET) studies zien dat bij vrouwen een grotere activiteit van dit systeem voorkomt. Schore geeft aan dat zowel genen (waaronder dus sekse), als ervaringen invloed hebben op verschillen in ontwikkelingssnelheid, waardoor dit systeem in verband wordt gebracht met emotionele persoonlijkheidskenmerken. De ervaringen die het meeste invloed hebben op deze groei vinden plaats in de eerste drie levensjaren, met name in de fase waarbij het kind nog geen taalvaardigheden bezit. Hierbij is de zich ontwikkelende hechtingsstijl, in eerste instantie met de primaire verzorger, een gevolg. Vanaf de puberteit zou de invloed van geslachtshormonen zich ook doen gelden, waarna dominantie en agressiviteit als typische mannelijke gedragseigenschappen worden gezien. Tekortkomingen in de juist gedoseerde empathische zorg tijdens de opvoeding, ofwel door chronische verhoging of reductie, blijken een groeiremmende omgeving te creëren, welke resulteert in een verminderde orbito prefrontale functie. Schore verwijst naar onderzoek waaruit blijkt dat verminderde functie van dit gedeelte van het brein gevonden is bij diverse psychopathologische stoornissen, zoals autisme, manie, unipolaire depressie, drugsverslaving, *borderline* en psychopathie (Schore, 2003a, p.35 deel I en p.298 e.v. deel II). En het zijn juist deze stoornissen waarvan bekend is dat de gevoeligheid voor het ontwikkelen ervan verschilt bij mannen en vrouwen.

Ontwikkelingspsychologische verschillen in schaamte tussen mannen en vrouwen lijken vanuit een evolutionaire gezichtspunt gezien een basis te hebben, waarbij er niet altijd van uit wordt gegaan dat schaamte een typisch *menselijke* emotie is. In het dierenrijk wordt namelijk een duidelijke tweedeling in schaamtegerelateerde processen gevonden: Korte, Koolhaas, Wingfield en McEwen (2005) verwijzen naar het wijdverbreid voorkomen van organismen

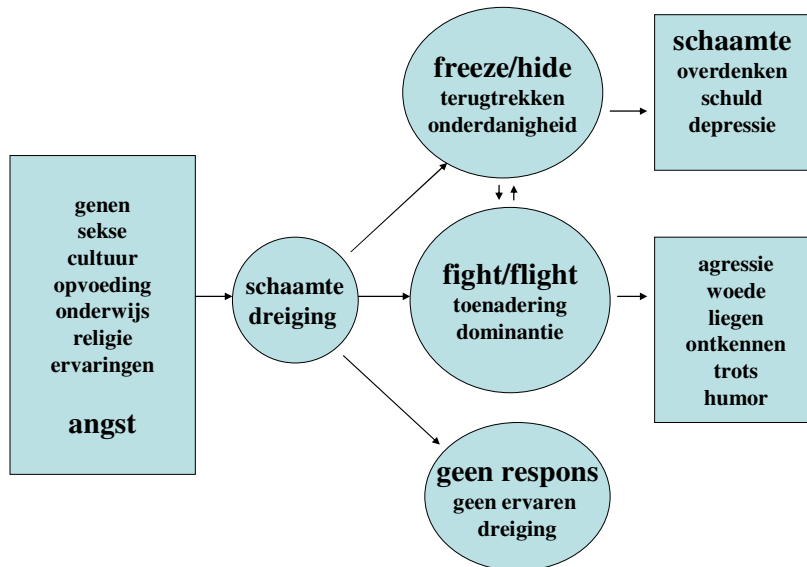
met een hoog agressie- [*haviken*] en een laag agressie- [*duiven*] persoonlijkheidstype, waarbij haviken bij voorkeur de sympathische toenaderingsrespons (*fight/flight*) en duiven bij voorkeur de parasympathische terugtrekrespons (*freeze/hide*) laten zien in stresssituaties. Het bestaan hiervan komt zowel tussen mannen en vrouwen, als binnen het zelfde geslacht over de verschillende soorten voor. Het lijkt, evolutionair gezien, dat natuurlijke selectie erop gericht is om beide stressrespons- mechanismen in stand te houden, als een dubbelspoor. Dit waarschijnlijk omdat het praktische voordelen heeft. Om de homeostase van het organisme en de soort te kunnen handhaven kan het namelijk zowel handig zijn in een situatie het gevecht aan te gaan (indringer verdrijven, territorium verdedigen), als ook om in een andere situatie zich terug te trekken (kinderen verzorgen, voorraden aan leggen). Hierbij zijn manvrouw verschillen een slimme manier om taken te verdelen en om zich te specialiseren. Vrouwtjesdieren hebben met hun hoger basale spanningsniveau waarschijnlijk meer de neiging om over te gaan op een spanningsverminderende terugtrekrespons, waarbij de nederlaag aanvaard wordt (schaamteacceptatie). Mannetjesdieren hebben dankzij hun lagere basale spanningsniveau waarschijnlijk meer gelegenheid om tot een toenaderingsrespons (schaamteafweer of vlucht) over te gaan. Angst zou hier ook een mediërende factor kunnen zijn voor schaamte. Op grond van deze uitgangspunten kan een hypothetisch schaamtemodel opgesteld worden (Figuur 1), waarbij verondersteld wordt dat er twee manieren zijn om te reageren op een schaamtedreiging of schaamte ervaring: ten eerste de *freeze/hide* reactie, ook wel de terugtrekrespons of de onderdanigheids respons genoemd, welke zou samengaan met schuld en schaamtegevoelens. Ten tweede de *fight/flight* reactie, ook wel de toenaderingsrespons of de dominantierespons genoemd, welke zou samengaan met schaamteafweerreacties zoals agressie, boosheid en liegen. Hiernaast is de mogelijkheid aanwezig geen reactie te geven, omdat men zich niet bedreigd voelt of geen schaamte ervaart. Schaamteafweer zou als een typisch mannelijke, en schaamteacceptatie als typisch vrouwelijke respons beschouwd worden, waarbij het uiteraard om kleine verschillen tussen gemiddelden gaat. Het in staat zijn om schaamte beter af te weren zou bij mannen kunnen leiden tot een lager gevoel van schaamte. Vrouwen zouden schaamte minder goed kunnen afweren, hierdoor schaamte eerder accepteren en op deze manier zou bij hen een hoger schaamtegevoel kunnen ontstaan. Het sekseverschil zou zich dus met name uiten in de *respons* op een ervaren schaamte dreiging, waardoor een verschil in schaamte als *trait* kan ontstaan. Ook de gevoeligheid (herkenning) voor een potentiële schaamtedreiging zou kunnen verschillen, waarbij mannen eerder en dus adequater tot schaamte afweer over

zouden gaan dan vrouwen. Deze schaamtegevoeligheid zou ook beïnvloed worden door andere genetische eigenschappen, en door ervaringen, welke beiden hun invloed doen gelden op de ontwikkeling van de rechter orbito prefrontale cortex.

Figuur 1.

Hypothetisch conceptueel schaamte model: drie manieren om te reageren op een schaamtedreiging.

1.4 Schaamte en cultuur

Aangezien mensen normen en waarden van mensen om hen heen overnemen, wordt cultuur als cruciaal gezien voor het begrijpen van het menselijk gedrag (Richerson & Boyd, 2005). Cultuur, en dus de geschiedenis van cultuur, modelleert als het ware de aangeboren psychologische eigenschappen van mensen, en dit is ook wederkerig (Cohen in ‘Shame’, Gilbert, 1998, p.261). Volgens Cohen ontstaat er op deze manier bijvoorbeeld een verschil in normen en waarden tussen zogenaamde herderpopulaties, waar onveiligere omgevingsfactoren en sociale disorganisatie mee samengaan, en andere groepen mensen. Bij het zorgen voor levende have, welke gemakkelijk ontvreemd of aangevallen kan worden, is de noodzaak groter om alert te zijn, om daar waar nodig in te grijpen, en een eventuele agressor te verdrijven. Zo vindt hij dat bij mensen uit het zuiden van de Verenigde Staten, oorspronkelijk Schots-Ierse herders, een *culture of honor* zich heeft kunnen ontwikkelen vanuit de noodzaak zich te weren tegen indringers. In deze eercultuur gedraagt men zich in eerste instantie beleefder, maar is men bij dreiging (wanneer in feite de persoonlijke eer wordt getart) eerder geneigd gewelddadig op te treden. Verschillen tussen mannen en

vrouwen worden hier benadrukt, de rolpatronen worden duidelijker, en de schaamteafwerende houding van de man, in combinatie met de meer schaamteaccepterende rol van de vrouw binnen de relatie, wordt versterkt. Schaamteafweer kan dan gepaard gaan met het nemen van aanzienlijke risico's ten aanzien van de eigen veiligheid. In een onderzoek van Vandello en Cohen (2003) komt naar voren dat in eerculturen, bijvoorbeeld in mediterrane en Arabische landen, de eer van een man geassocieerd wordt met zijn kracht en macht om zijn wil aan anderen op te leggen. Hier tegenover staat de bescheidenheid en onderdanigheid van de vrouw. De vrouw dient alles in het werk te stellen om gedrag dat haar de man in een schaamtevolle positie brengt, en waarmee de goede naam van de familie bedreigd kan worden, te vermijden. Het gedrag dat bovenal vermeden dient te worden is seksuele onbescheidenheid en overspel. Gebeurt dit toch, is het mogelijk dat hier met geweld op wordt gereageerd om de eer van de man (en familie) weer te herstellen. Eernormen vereisen een grotere gevoeligheid van mannen voor beledigingen en bedreigingen van hun reputatie, waarbij het ervaren van respect van anderen als geruststelling kan werken, en er voor kan zorgen dat zij zich niet bedreigd voelen. In een meer individualistische, niet eercultuur (zoals in Nederland) is het aannemelijk dat bij immigranten, die komen uit een streek waar een grotere eercultuur aanwezig is, deze normen en waarden nog steeds hun invloed doen gelden. Culturele verschillen binnen een populatie kunnen vele generaties blijven bestaan. Hierbij zullen sommige normen van de oorspronkelijke cultuur niet meer zó expliciet naar voren komen, maar er zullen vanuit het oorspronkelijk cultureel erfgoed nog steeds verschillen zijn in de manvrouw verhoudingen en ideeën over sociale rolpatronen, waarbij de schaamteafwerende houding van mannen voorop staat. Hiernaast is het mogelijk dat bij etnische minderheidsgroepen de eercultuur ook duidelijker aanwezig is omdat zij zich in een voor hen meer bedreigende sociale omgeving, zoals integratie en discriminatieproblematiek, bevinden dan de autochtone bevolkingsgroep.

1.4 Schaamte en religie

Religieuze richtlijnen lijken de sociale rolpatroonverschillen tussen mannen en vrouwen ook te versterken, hetgeen al vroeg in de opvoeding kan inwerken op de emotionele ontwikkeling. Tussen niet religieuze en religieuze levensstijlen zijn, zeker in Nederland, meer overeenkomsten dan verschillen. De verschillen die er zijn manifesteren zich onder andere door ideeën over manvrouw verhoudingen. Een aantal christelijk orthodoxe en

islamitische dogma's en ceremonies *lijken* bijvoorbeeld discriminerend te zijn voor vrouwen. Maar het blijkt dat veel vrouwen hun religie en bijbehorende richtlijnen juist als een goede manier zien om zich te sterken en te hen helpen om te gaan met de ingewikkeldheden van het dagelijks leven. Dit is met name het geval in tijden van snelle sociale, politieke en economische veranderingen (Predelli, 2004, Sechzer, 2004), waarbij in feite een stresssituatie ontstaat. Op dat moment kan het nauwgezet overgaan tot het opvolgen van gegeven religieuze richtlijnen veel steun geven. Analooq aan een christelijk orthodoxe cultuur, waarbij de geboden van de bijbelse God zo veel mogelijk opgevolgd dienen te worden, volgt in een islamitische cultuur een moslim(a) de tradities van de Koran en is men verplicht zich te houden aan de islamitische wetgeving (*Sharii'a*). De meeste interpretaties van de Koran gaan, naast fysiek verschil, ook uit van radicaal emotioneel onderscheid tussen de seksen. Hierbij hebben vrouwen weliswaar dezelfde rechten als mannen, maar is een man wel *boven* de vrouw gesteld. In de loop der eeuwen, sinds het ontstaan van de Islam, heeft zich een tendens ontwikkeld binnen deze religie, waarbij het manvrouw verschil steeds groter werd en leefregels voor de vrouwen meer nadrukkelijk. Dit in tegenstelling tot de tendens in de (met name laatste eeuwen) westerse culturele en religieuze geschiedenis. Op deze manier kan binnen de Islam en islamitisch georiënteerde landen een manvrouw verhouding ontstaan zijn, die overeenkomsten heeft met bovengenoemde eercultuur, en afwijken van manvrouw verhoudingen in de meer geïndividualiseerde samenlevingen.

Er zijn dus aanwijzingen dat er emotionele verschillen in schaamte tussen mannen en vrouwen kunnen zijn. Het kan zijn dat deze verschillen in evolutionaire licht gezien functioneel zijn. Verschillen in schaamte komen namelijk vooral tot uiting in sociale stresssituaties, waarbij het zelfbeeld bedreigd wordt. Hierbij zouden mannen dus meer geneigd zijn tot dominant, afwerend gedrag om schaamte en vernedering te vermijden. Vrouwen zouden geneigd zijn een meer onderdanig gedrag te vertonen, waarbij de schaamte geaccepteerd wordt. Naast andere genetische componenten, zoals angstniveau, kunnen factoren als cultuur, religie, hechtingstijl en ervaringen deze verschillen waarschijnlijk versterken of verzwakken. Deze verschillen lijken een bron van onbegrip te vormen bij alle intermenselijke en interculturele verhoudingen. Om het voorkomen van schaamte en verschillen in schaamte en gerelateerde factoren in een niet klinische populatie aan te tonen is dit onderzoek uitgevoerd, waarbij gebruik is gemaakt van schriftelijke vragenlijsten, die zijn voorgelegd aan leerplichtige jongeren in het voortgezet onderwijs.

2 Doelstelling

2.1 Onderzoeksdoel

Het doel van dit onderzoek is inzicht te krijgen in het voorkomen van schaamte, sekse- en cultureel/religieuze verschillen in schaamte. Hiernaast zal het voorkomen van schaamtegerelateerde attitudes, kenmerken en andere emoties worden onderzocht, waarbij ook naar sekse en culturele/religieuze verschillen gekeken wordt. Vervolgens zal de samenhang hiertussen onderzocht worden, waarbij inzicht verkrijgen in de samenhang van schaamtegerelateerde factoren voorop staat. Dit onderzoek hoopt hiermee ook bij te kunnen dragen aan het ten goede komen van het onderlinge begrip, de onderlinge relaties en de tolerantie van de verschillende seksen en bevolkingsgroepen ten opzichte van elkaar.

2.2 Onderzoeksvragen

De eerste onderzoeksvraag is gericht op het al of niet voorkomen van *verschillen in* schaamte, andere emoties, kenmerken en attitudes tegen ontwikkelingspsychologische variabelen, zoals sekse en religie. Op grond van bovenstaande gegevens worden sekseverschillen verwacht in schaamte en schaamtegerelateerde factoren, waarbij meisjes zich meer zullen schamen dan jongens, en meer onderdanig gedrag zullen vertonen. Culturele en/of religieuze invloeden zouden dit sekseverschil kunnen vergroten.

De tweede onderzoeksvraag betreft de vraag naar het al of niet aanwezig zijn van een relatie tussen schaamte en andere emoties, kenmerken en attitudes. Op grond van eerdergenoemd onderzoek wordt verwacht dat schaamte positief samenhangt factoren als overdenken, schuld, inlevingsvermogen, depressieve gevoelens, angst en negatief met trots, boosheid en liegen. Naar aanleiding van de gevonden resultaten zal ook onderzocht worden of het eerder genoemde schaamtemodel, waarin de schaamteaccepterende en schaamteafwerende respons gerelateerd is aan de sekse, ondersteund wordt.

3 Methode van onderzoek

3.1 Respondenten

Onderzoek naar schaamte is met name gedaan bij forensische populaties en populaties met voornamelijk psychopathologische problemen, waarbij men te veel of juist te weinig schaamte zou kunnen verwachten, of bij samples uit een (psychologie) studentenpopulatie. Dit alles kan een vertekend beeld opleveren. Om meer inzicht te krijgen in schaamtegerelateerde psychologische processen lijkt het zinvol dit ook te onderzoeken in een min of meer doorsnee niet-klinische populatie. Bij dit onderzoek wordt daarom gekozen voor adolescenten die onderwijs volgen. Onderzoek naar schaamte wordt bemoeilijkt door dat, inherent aan het onderwerp, mensen niet snel geneigd zijn openlijk over deze gevoelens te spreken. Het meest voor de hand liggend is daarom het gebruik van vragenlijsten. Hierbij kan anonimiteit gewaarborgd worden en beïnvloeding door anderen zoveel mogelijk voorkomen.

In eerste instantie werden directieleden en/of unitleiders van zes scholengemeenschappen, benaderd (één in Almelo, twee in Enschede, één in Haaksbergen en twee in Utrecht) met het verzoek medewerking te verlenen voor het onderzoek naar emoties bij jongeren. Drie scholen besloten uiteindelijk om mee te werken, waaronder één school ('t Stedelijk Lyceum te Enschede) met alle vierde klassen binnen het VMBO, een andere school (Het Assink Lyceum te Haaksbergen) met alle vierde klassen binnen HAVO en VWO, naast alle vijfde klassen van het VWO. De derde school (Dr. F.H. De Bruijne Lyceum te Utrecht) participeerde met een vierde klas HAVO. Bij 975 jongeren tussen 13 tot 18 jaar werden de vragenlijsten vervolgens tijdens één lesuur afgenomen onder toezicht van een vakdocent. Bij vijftien vragenlijsten werd aangegeven, bij een hiervoor bestemde laatste vraag, dat de lijst niet serieus was ingevuld, en bij zes vragenlijsten was niet meer dan de helft ingevuld, zodat er uiteindelijk 954 vragenlijsten gebruikt konden worden voor verwerking (98 procent). 53 procent van de leerlingen was afkomstig uit het voorbereidend middelbaar beroepsonderwijs (VMBO), 33 procent uit het hoger algemeen vormend onderwijs (HAVO) en 14 procent uit het voorbereidend wetenschappelijk onderwijs (VWO). Cijfers van het centraal bureau voor statistiek (CBS) over het jaar 2004/2005 laten zien dat de landelijke verdeling in dat jaar respectievelijk 56, 20 en 20 procent is en bij niet westerse allochtonen respectievelijk 80, 20 en één procent. De meest voorkomende leeftijd was 15 en 16 jaar bij zowel VMBO, HAVO als VWO (10 procent 14 jarigen, 41 procent 15 jarigen, 37 procent 16 jarigen, 11 procent 17

jarigen). Vijfenvijftig procent van de respondenten was van het mannelijke en 45 procent van het vrouwelijke geslacht. Wat betreft geloof/religie werden er vier groepen onderscheiden: respondenten zonder geloof, christenen (met name katholiek), respondenten met islamitisch geloof en een groep met andere geloofsovertuiging. De laatste groep bestond slechts uit dertien respondenten. Dit aantal was bij het vergelijken op basis van religie te klein om als aparte subgroep te gebruiken. Vijftien procent van de jongeren bij deze steekproef gaf aan moslim te zijn. Voor een overzicht van kenmerken van de respondenten wordt verwezen naar Tabel 1. Negentig procent van de jongeren gaf aan de Nederlandse nationaliteit te bezitten. Van de overige tien procent gaf meer dan de helft een dubbele nationaliteit aan (voornamelijk Turks/Nederlands), waardoor het niet mogelijk was de jongeren in te delen naar hun nationaliteit. Besloten werd hen in te delen naar opgegeven geloof/religie, waarbij dus niet uit het oog verloren moet worden dat dit mede vanuit een praktisch standpunt werd gedaan, en dat geloof/religie en culturele afkomst met elkaar verweven kunnen en zullen zijn.

Tabel 1.
Verdeling respondenten naar opleiding, religie en sekse (N totaal = 954).

opleiding	geen geloof	N	christelijk geloof	N	islamitisch geloof	N	%	anders	N	totaal	%
vmbo	jongens	189	jongens	35	jongens	63	79	jongens	7	294	53
	meisjes	138	meisjes	21	meisjes	52		meisjes	2	213	
	totaal	327	totaal	56	totaal	115		totaal	9	507	
havo	jongens	68	jongens	63	jongens	21	19	jongens	4	156	33
	meisjes	69	meisjes	80	meisjes	7		meisjes	-	156	
	totaal	137	totaal	143	totaal	28		totaal	4	312	
vwo	jongens	41	jongens	29	jongens	2	1	jongens	-	72	14
	meisjes	31	meisjes	32	meisjes	-		meisjes	-	63	
	totaal	72	totaal	61	totaal	2		totaal		135	

3.2 Vragenlijst

Als methode van onderzoek is gekozen voor een schriftelijke vragenlijst. Er werd één gecombineerde vragenlijst uitgereikt aan de leerlingen (Bijlage I), welke, naast een instructieblad met algemene vragen, de volgende drie instrumenten bevatte:

3.2.1 *Ervaringen met Schaamte Schaal (ESS)*

Een gevalideerde vragenlijst met 25 items over schaamte, de Ervaringen met Schaamte Schaal (ESS) van Andrews (2002; vertaling Baneke, 2003) werd afgenomen, waarbij specifieke *trait* gebieden van schaamte gerelateerd aan de persoon, het gedrag en het lichaam worden getest om depressieve symptomen te kunnen voorspellen. Deze vragenlijst is nog niet genormeerd en dit onderzoek zou mogelijk een bijdrage kunnen leveren aan het vormen van deze normeringen.

3.2.2 *Schaamtegerelateerde Attitudes, Kenmerken en Emotieschaal (SAKE)*

Om schaamte in één meetinstrument te kunnen relateren aan bepaald attitudes, kenmerken en andere emoties, en op deze manier het schaamtemodel te toetsen, werd een nieuwe vragenlijst ontworpen: de Schaamtegerelateerde Attitudes, Kenmerken en Emotieschaal (SAKE), waarbij de volgende factoren bepaald werden: Als schaamtegerelateerde emoties werden *trots, schuld, perceptie van eigen boosheid, inlevingsvermogen, angst* en *depressieve gevoelens* belangrijk geacht, als schaamtegerelateerde kenmerken *liegen, eigen plezier voorop stellen, gebeurtenissen overdenken, en religiositeit*. Als schaamtegerelateerde attitudes worden *ervaren respect van anderen, rolpatronen, gelijke rechten manvrouw* en *tolerantie voor seks voor het huwelijk* onderzocht.. De scores op de SAKE werden bepaald door middel van een vijfpunts Likertschaal, omdat de mogelijkheid te kiezen tussen symmetrische bipolaire antwoordcategorieën, rond een neutrale waarde, wenselijk geacht werd bij de soms gevoelige items. Bij deze vragenlijst werden zes gevalideerde schaamte items uit de (niet polaire) ESS opgenomen, om deze schaal te kunnen vergelijken met de ESS. Aan de hand van bestaande vragenlijsten en overige literatuur werden de items op de emotie *trots, angst* en *depressieve gevoelens* samengesteld (de vragenlijst ‘actuele gevoelens’). De overige items werden arbitrair samengesteld op grond van algemene literatuur. Na een *pilot* studie bij twintig personen bleek de vragenlijst voor een groot deel geschikt om in een normale adolescenten populatie te gebruiken. Op een aantal punten bleek aanpassing vereist: Het aantal items, in eerste instantie negennegentig, werd samen met de vijfentwintig items uit de ESS, te groot gevonden door de leerlingen. Het aantal items werd hierop teruggebracht tot vierenzestig, waarbij onduidelijke items met een te lage item intercorrelatie werden verwijderd. Dit waren met name de negatief gestelde items, welke

blijkbaar moeilijk te begrijpen waren. Ook werden de antwoord categorieën op de Likertschaal, die in eerste instantie liepen van ‘helemaal wel mee eens’ naar ‘helemaal niet mee eens’ in tegengestelde volgorde geplaatst, omdat de ESS score schaal ook van ‘niet’ naar ‘wel’ liep.

3.2.3 *Reactie op Schaamte Schaal (RoSS)*

Omdat de hoeveelheid schaamte die men ervaart te maken kan hebben met de sterkte van schaamteafweer en minder schaamte samen zou kunnen hangen met een heviger afweerreactievermogen bij schaamtedreigende situaties, werd getracht de reactie op zo'n situatie te bepalen. Indien sekseverschillen in schaamte gevonden worden, kan dit wellicht gerelateerd worden aan de manier van reageren op een schaamte dreigende situatie. Hiertoe worden de respondenten vier eenvoudige situaties voorgelegd, waarbij gegeven is dat men a. *wordt uitgelachen*, b. *openlijk beledigd wordt*, c) *openlijk voor gek gezet wordt*, en d) *merkt dat er op hem/haar wordt neergekeken*. Gevraagd wordt welke reactie het meest past bij de respondent. Hierbij wordt onderscheid gemaakt tussen een onderdanige (schaamteaccepterende) reactie, een assertieve (afwerende) reactie en geen reactie.

3.3 Procedure

3.3.1 *Afname van de vragenlijst*

In eerste instantie werden directieleden en/of unitleiders van zes scholengemeenschappen, benaderd (vier in Twente, twee in Utrecht) met het verzoek medewerking te verlenen voor het onderzoek naar emoties bij jongeren. Drie scholen besloten uiteindelijk om mee te werken, waaronder één school zou deelnemen met alle vierde klassen binnen het vmbo, een andere school met alle vierde klassen binnen havo en vwo, naast alle vijfde klassen van het vwo. De derde school participeerde met een vierde klas havo. Door de directieleden van de drie scholengemeenschappen werd de voorwaarde gesteld dat het tijdstip van afname zelf gekozen kon worden, binnen een bepaalde termijn, en dat de betrokken vakdocenten precieze schriftelijk instructie toegereikt zouden krijgen over hoe de vragenlijst af te nemen. Deze werd vervolgens verstrekt (Bijlage II.). Hierbij werd in het kort de theoretische achtergrond en het onderzoeksdoel uitgelegd. Ook werd benadrukt dat het belangrijk was dat de

vragenlijst serieus en individueel werd ingevuld en dat anonimiteit gewaarborgd zou worden. Aan iedere, op dat moment aanwezige leerling, werd de vragenlijst uitgereikt. De testafname duurde ongeveer 40 minuten, waarna de vragenlijsten verzameld werden.

3.3.2 Data analyse

Statistische analyses worden uitgevoerd met behulp van SPSS 11,5 voor Windows. Om met behulp van SPSS onafhankelijke t-toetsen uit te voeren, dienen de steekproefgegevens normaal verdeeld te zijn. Met behulp van de Kolmogorov-Smirnov toets wordt nagegaan of de waargenomen verdelingen van de scores op de verschillende items overeenkomt met een normale verdeling. Bij niet normale verdelingen worden scores vergeleken met behulp van niet-parametrische toetsen (Mann-Whitney U).

Een verkennend onderzoek met behulp van principiële componentenanalyse (Varimax rotatie met Kaiser normalisatie) wordt toegepast om na te gaan of bij de ruwe scores op de vragenlijsten aparte constructen zijn te onderscheiden. Met deze factor-analyse kan de discriminant validiteit van de verschillende factoren aangetoond worden.

Een voorwaarde voor het middelen van de items die bij één component horen is dat alle items dezelfde onderliggende factor meten. Als betrouwbaarheidsmaat hiervoor wordt bij de verschillende componenten Cronbach's alfa bepaald.

Om een duidelijker beeld te krijgen van samenhang tussen de constructen worden correlatieanalyses toegepast, waarbij de gevonden correlatie (Pearson) als maat voor de samenhang gebruikt wordt. Bij de concepten 'schaamte' en 'depressieve gevoelens' wordt met behulp van stapsgewijs uitgevoerde lineaire regressieanalyse nagegaan welke factoren de gevonden variantie verklaren en in welke mate. Hierbij worden bij iedere stap de niet significante regressiecoëfficiënten uit de analyse verwijderd.

4 Resultaten

De kenmerken van de onderzochte populatie worden weergegeven in Tabel 1. Om na te gaan of binnen de drie religie/cultuur groepen, drie opleidingen en bij de verschillende leeftijdscategorie een gelijke sekseverhouding aanwezig is, werd de Kruskal-Wallis toets uitgevoerd. Binnen de drie religie groepen en binnen de leeftijdscategorieën werd een gelijke manvrouw verhouding gevonden, maar binnen de drie verschillende onderwijsvormen niet

helemaal. Bij de vmbo groep waren in verhouding iets meer jongens aanwezig (58 tegen 42 procent), terwijl in de onderzochte klassen op de havo en vwo min of meer gelijke sekseverhoudingen aanwezig waren (resp. 50-50 en 52-48 procent). Dit verschil wordt als niet bezwaarlijk gezien.

Bij de subgroep ‘jongens’ en de subgroep ‘jongens zonder geloof’ wordt bij de ruwe scores op de ESS een links scheve verdeling gevonden zodat significante verschillen met andere groepen hier met behulp van niet-parametrische toetsen (Mann-Whitney U) vastgesteld moeten worden. Bij de bipolaire SAKE daarentegen wordt bij alle subgroepen een normale verdeling gevonden, behalve bij de schaamtесcores van de ‘jongens zonder geloof’, waardoor het bij de overige groepen mogelijk is de gemiddelden te vergelijken, standaarddeviaties weer te geven en een normale t-toets voor twee onafhankelijke variabelen uit te voeren. Bij het vergelijken van de ESS met SAKE wordt gebruik gemaakt van niet-parametrische toetsen, waarbij het gemiddelde van een normale verdeling (zoals bij de SAKE) overeenkomt met de mediaan.

4.1 Factor analyse ESS

Op basis van de face validiteit van de ESS lijken er drie deelgebieden van schaamte aanwezig te zijn: item een tot en met item twaalf als persoonsschaamte, of wel karakterschaamte, item dertien tot en met 21 gedragsschaamte, en item 22 tot en met 25 lichamelijke schaamte. Bij een exclusiewaarde van .40 laat factoranalyse van de ESS, bij varimax rotatie met elf herhalingen, niet drie maar vier componenten van schaamte zien (Tabel 2). De eerste en derde component laden beide op de gedragsfactor, de tweede component op de persoonsschaamte en de vierde component laadt duidelijk op lichamelijke schaamte. Besloten wordt van deze drie gevalideerde componenten uit te gaan bij de verwerking van de resultaten. Als uitzondering moeten item zes en item twaalf worden genoemd. Deze blijken beide meer op gedragsschaamte dan op persoonsschaamte te laden. Gezien de complexiteit van deze items zouden zij theoretisch inderdaad op beide deelgebieden van schaamte kunnen laden, maar aangezien het hier gegevens van slechts één steekproef betreft, wordt vooralsnog uitgegaan van de gevalideerde sleutel.

Tabel 2.
Factor analyse items schaamte (ESS).

component	1	2	3	4
<i>persoon</i>				
item 1		.53		
Item 2	.41	.59		
Item 3		.58		
Item 4		.59		
Item 5		.65		
Item 6			.59	
Item 7		.44		.44
Item 8		.59		
Item 9		.54		
Item 10				
Item 11		.42		
Item 12			.61	
<i>gedrag</i>				
Item 13	.61			
Item 14	.67			
Item 15	.45	.42		
Item 16	.69			
Item 17	.70			
Item 18			.65	
Item 19	.55		.49	
Item 20	.57		.48	
Item 21			.70	
<i>lichamelijk</i>				
Item 22				.76
Item 23	.40			.63
Item 24				.55
Item 25			.49	.79

Noot. 914 <N <952

4.2 Factoranalyse SAKE

Principiële componenten analyse van de Schaamtgerelateerde Attitudes, Kenmerken en Emoties (SAKE) laat zien dat er bij een varimaxrotatie van acht herhalingen voldoende discriminant validiteit voor de constructen aanwezig is (Tabel 3). De factoren *overdenken* en *angst* laden weliswaar op één component, maar bij nadere analyse met behulp van aparte varimax rotatie, bij een rotatie met drie herhalingen, zijn zij toch goed te onderscheiden (Tabel 4). De volgende items werden verwijderd voor de verwerking: bij *boosheid* het eerste en derde item, de gehele factor *eigen plezier voorop*, en bij *inlevingsvermogen* en *overdenken* het derde item.

Tabel 3.

Factor analyse items schaamte gerelateerde attitudes, kenmerken en emoties (SAKE).

Item \ component	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	gem. score	SD	95% BI
trots 1							.72							3.65	(.82)	3.60; 3.71
trots 2							.63							3.79	(.71)	3.74; 3.83
trots 3							.46							4.40	(.80)	4.35; 4.45
trots 4							.64							3.73	(.71)	3.68; 3.78
trots 5							.50							4.11	(.86)	4.05; 4.16
schaamte1														1.84	(.98)	1.78; 1.90
schaamte2	.32													2.56	(1.22)	2.48; 2.63
schaamte3														2.28	(1.04)	2.21; 2.34
schaamte4														2.77	(1.10)	2.70; 2.84
schaamte5														1.89	(.84)	1.83; 1.94
schaamte6														1.80	(.82)	1.75; 1.85
schuld1														2.59	(1.17)	2.51; 2.66
schuld2														2.41	(1.07)	2.34; 2.47
schuld3														2.04	(1.06)	1.98; 2.11
schuld4	.41													2.71	(1.23)	2.63; 2.79
liegen1														3.40	(1.01)	3.34; 3.46
liegen3														3.79	(.94)	3.73; 3.85
liegen4														3.13	(.96)	3.07; 3.19
boos1														4.04	(.79)	3.99; 4.09
boos2														2.73	(1.15)	2.65; 2.80
boos3														3.01	(1.16)	2.94; 3.08
boos4														2.43	(1.09)	2.36; 2.50
inleving1														3.56	(.86)	3.51; 3.62
Inleving2														3.69	(.82)	3.64; 3.74
inleving4														3.67	(.82)	3.62; 3.72
plezier1														3.39	(.99)	3.33; 3.45
plezier2														4.10	(.97)	4.04; 4.16
plezier3														3.46	(.97)	3.40; 3.53
plezier4														3.67	(.90)	3.61; 3.73
overdenk 1	.55													3.30	(1.07)	3.23; 3.37
overdenk2	.38													2.99	(1.12)	2.91; 3.06
overdenk4	.58													3.28	(1.13)	3.20; 3.35
angst1	.61													3.25	(1.09)	3.18; 3.32
angst2	.67													2.69	(1.04)	2.63; 2.76
angst3	.52													2.68	(.97)	2.62; 2.74
angst4	.59													2.60	(.87)	2.54; 2.66
angst5	.35													2.49	(.98)	2.43; 2.55
depressieve gev1	.43													2.52	(1.14)	2.45; 2.59
depressieve gev2														1.95	(.97)	1.89; 2.01
depressieve gev3	.41													2.20	(.97)	2.14; 2.26
depressieve gev4														1.87	(.96)	1.81; 1.93
depressieve gev5														1.63	(.82)	1.58; 1.69
depressieve gev6														1.60	(.86)	1.54; 1.65
rolpatroon1														3.22	(1.16)	3.15; 3.29
rolpatroon2														1.97	(1.14)	1.90; 2.04
rolpatroon3														2.16	(1.17)	2.09; 2.24
gelijke rechten1														4.12	(1.09)	4.05; 4.19
gelijke rechten2														4.22	(1.07)	4.15; 4.29
gelijke rechten3														4.22	(1.07)	4.15; 4.29
religiositeit1														2.74	(1.41)	2.65; 2.83
religiositeit 2														2.47	(1.31)	2.39; 2.55
religiositeit 3														2.43	(1.24)	2.35; 2.51
religiositeit 4														2.37	(1.26)	2.29; 2.45

Tabel 4.
Factor analyse items overdenken en angst.

	Component	
	1	2
overdenken1		.65
overdenken2		.75
overdenken3		.54
overdenken4	.41	.49
angst1	.59	
angst2	.73	
angst3	.64	
angst4	.67	
angst5	.50	

4.3 Onderlinge item betrouwbaarheids analyse

Een voorwaarde voor het middelen van de items die bij één component horen is dat alle items dezelfde onderliggende factor meten. Als betrouwbaarheidsmaat hiervoor wordt bij de verschillende componenten Cronbach's alfa bepaald, welke worden weergegeven in Tabel 5.

Tabel 5.
Onderlinge itembetrouwbaarheid van de items.

emotie/kenmerk/attitude	Aantal items	Cronbach's α
ESS totale schaamte	25	.92
persoonlijke schaamte	12	.86
gedragsschaamte	10	.85
lichamelijke schaamte	4	.81
SAKE trots	5	.70
schaamte	6	.79
schuld	4	.77
liegen	3	.70
ervaring snel boos	2	.53
inlevingsvermogen	3	.63
eigen plezier voorop	4	.56
overdenken	3	.61
angst	5	.68
depressieve gevoelens	6	.79
rolpatronen	3	.63
gelijke rechten manvrouw	3	.84
religiositeit	4	.92

Noot. $914 < N < 950$

De onderlinge betrouwbaarheids factor van de items bij de totale ESS was heel goed ($\alpha = .92$), van de deelcomponenten van de ESS ook goed: voor *persoonsschaamte* was α 0.86, voor *gedragsschaamte* .85 en voor *lichamelijke schaamte* was α .81. Bij de SAKE was de betrouwbaarheid heel goed van de items op *religiositeit* ($\alpha = .92$), goed van *schaamte* ($\alpha = .79$), *schuld* ($\alpha = .77$), *depressieve gevoelens* ($\alpha = .79$) en *gelijke rechten voor man/vrouw* ($\alpha = .84$). De betrouwbaarheid was redelijk voor de componenten *trots* ($\alpha = .71$), [*perceptie van eigen boosheid* (α .62), *liegen*, ($\alpha = .70$), *inlevingsvermogen* ($\alpha = .63$), *overdenken* ($\alpha = .61$), *angst* ($\alpha = .68$), en *rolpatronen* ($\alpha = .63$). Aangezien de betrouwbaarheids factor bij *eigen plezier voorop stellen* lager was dan .60 (.56), werd besloten deze items niet samen te voegen tot één factor en niet mee te nemen in de verwerking.

4.4 Schaamte

4.4.1 Schaamte en sekseverschillen bij de gehele groep

De gemiddelde scores voor schaamte (Tabel 6), gemeten met behulp van de polaire ESS en de bipolaire SAKE, liggen voor meisjes significant hoger dan voor jongens. Bij de ESS ligt de mediaan van de jongens op 1.48 en van de meisjes op 1.72. Dit betekent een verschil van .24 ($p < .001$, $z = -6.8$). Bij de SAKE liggen de gemiddelde scores voor schaamte bij de jongens op 2.05 (SD .67) en bij de meisjes op 2.35 (SD .72), waarbij het verschil neerkomt op .30 ruwe score ($p < .001$, $z = -6.4$). De items 1, 2, 7,8,10 en 11 bij persoonsschaamte, 13 t/m 17 en 20 bij gedragsschaamte en de items 22 t/m 25 bij lichamelijke schaamte geven significant hogere waarden voor de meisjes te zien ten opzichte van de jongens, hetgeen een aanzienlijk deel van de ESS is. Dit betekent ook dat bij ieder deelgebied van schaamte de meisjes significant meer schaamte ervaren dan de jongens. De grootste verschillen in schaamte komen op conto van drie van de vier lichamelijke schaamte items kwamen (item 22, 23 en 25) en van één van de gedragsitems (item 13: *Voelt u schaamte als u iets verkeerd doet?*), waardoor het grootste sekseverschil wordt gevonden op het gebied van lichamelijke schaamte. Hier wordt bij de jongens een gemiddelde mediaan gevonden van 1.38 en bij de meisjes een mediaan van 1.75, hetgeen een verschil geeft van .37 ($p < .001$, $z = -9.3$). Maar zowel de jongens als de meisjes geven de meeste *absolute* schaamte aan op gedragsgebied. Figuur 2 (bijlage III) laat de verdeling van de scores op de schaamte meting zien.

Tabel 6.

Schaamte en sekseverschillen in schaamte bij SAKE, ESS en deelcomponenten ESS.

	totale groep	jongens	meisjes	sekse verschil	z	p
SAKE gemiddelde score schaamte	2.19	2.05	2.35	.30	-6.4	<.001
ESS mediaan <i>totale</i> schaamte	1.60	1.48	1.72	.24	-6.8	<.001
ESS mediaan <i>persoons</i> schaamte	1.50	1.38	1.50	.12	-4.1	<.001
ESS mediaan <i>gedrag</i> sschaamte	1.67	1.67	1.83	.16	-5.9	<.001
ESS mediaan <i>lichamelijke</i> schaamte	1.38	1.38	1.75	.37	-9.3	<.001

Noot. Jongens: 496 <N < 514, meisjes: 418 <N < 435

4.4.2 Schaamte naar opleiding en leeftijd

Variantieanalyse laat zien dat de hoogte van schaamtegevoelens niet afhankelijk is van de leeftijd (binnen deze steekproef is dat dus de leeftijdscategorie 14 tot 17 jaar), maar wel van de opleiding. Uit Tabel 7 blijkt dat schaamte zelf, maar ook het verschil in schaamte tussen jongens en meisjes gerelateerd is aan de opleiding. Het blijkt dat schaamtegevoelens bij jongens en meisjes op het VMBO significant lager liggen dan de schaamtegevoelens van jongens en meisjes op de HAVO en VWO, zowel bij de ESS (verschil jongens VMBO en HAVO $p < .001$, verschil meisjes VMBO en HAVO $p < .05$), als bij de SAKE (verschil jongens VMBO en HAVO $p < .001$, verschil meisjes VMBO en HAVO $p < .001$). Hierbij worden dus jongens onderling en meisjes onderling vergeleken. Indien men weer naar het sekseverschil in schaamte kijkt, valt op dat het sekseverschil bij VMBO en HAVO leerlingen wel aanwezig is, maar bij VWO leerlingen niet. Een hogere opleiding lijkt bij meisjes eerder dan bij jongens gerelateerd te zijn aan het ervaren van schaamte. Als opleiding gezien wordt als intelligentieniveau, zou gezegd kunnen worden dat intelligentie en schaamte gecorreleerd zijn. Aangezien op de HAVO en het VWO de islamitische jongeren ondervertegenwoordigd zijn, is bij de interpretatie van de resultaten bij deze studie geen uitsplitsing naar opleiding gerechtvaardigd. Figuur 3 (bijlage III) laat de verdeling van de scores op schaamte per sekse zien.

Tabel 7.

Schaamte en sekseverschillen in schaamte naar opleiding.

	opleiding	totaal	<i>N</i>	jongens	meisjes	sekse verschil	<i>z</i>	95% BI	<i>p</i>
ESS mediaan	vmbo	1.48	480	1.36	1.60	.24	-5.3		<.01
	havo	1.66	304	1.54	1.78	.24	-4.0		<.001
	Vwo	1.78	130	1.66	1.81	.15	-1.1		n.s.
SAKE gem. (SD)	vmbo	2.00 (.73)	496	1.89 (.69)	2.14 (.76)	.25		.12; .38	<.001
	havo	2.41 (.64)	310	2.22 (.60)	2.60 (.63)	.38		.24; .52	<.001
	vwo	2.39 (.58)	131	2.34 (.59)	2.43 (.57)	.09		-.11; .29	n.s.

4.4.3 Schaamte naar religie

Indien de groep jongeren opgedeeld worden naar het door henzelf aangegeven geloof (hetgeen hier dus verstrengeld kan zijn met culturele achtergrond), valt op dat de niet gelovige jongens zich minder schamen dan de andere jongens. (ESS $p < .01$, $z = -3.1$, SAKE $p < .01$, $z = -3.0$) (Tabel 8). Tussen niet gelovige meisjes en christelijke meisjes wordt geen schaamteverschil gevonden. Bij de jongens wordt bij christenen een hogere schaamte gevonden op het gebied van de gedragscomponent ($p < .001$, $z = -3.7$). Islamitische meisjes schamen zich het minst van de meisjes (ESS $p < .05$, $z = -2.9$, SAKE $p < .01$, $z = -2.8$), niet op

Tabel 8.

Schaamte, deelcomponenten en sekseverschillen in schaamte naar religie.

	totaal (mediaan)	jongens (mediaan)	meisjes (mediaan)	sekse verschil	<i>z</i>	<i>p</i>
<i>Totaal</i>						
ESS schaamte	1.60	1.48	1.72	.24	6.8	<.001
persoonsschaamte	1.50	1.38	1.50	.12	4.1	<.001
gedragsschaamte	1.67	1.67	1.83	.16	5.9	<.001
lichamelijke schaamte	1.38	1.38	1.75	.37	9.3	<.001
SAKE schaamte	2.17	2.00	2.33	.33	6.4	<.001
<i>geen geloof</i>						
ESS schaamte	1.54	1.42	1.78	.36	7.1	<.001
persoonsschaamte	1.50	1.38	1.63	.25	4.9	<.001
gedragsschaamte	1.67	1.50	1.83	.33	6.0	<.001
lichamelijke schaamte	1.38	1.00	1.75	.75	8.7	<.001
SAKE schaamte	2.17	2.00	2.33	.33	5.4	<.001
<i>christelijk geloof</i>						
ESS schaamte	1.71	1.60	1.72	.12	2.5	<.05
persoonsschaamte	1.62	1.50	1.63	.13	1.9	n.s.
gedragsschaamte	1.83	1.83	1.83	.00	1.6	n.s.
lichamelijke schaamte	1.75	1.38	1.75	.37	4.0	<.001
SAKE schaamte	2.33	2.17	2.33	.16	3.4	<.001
<i>islamitisch geloof</i>						
ESS schaamte	1.54	1.63	1.54	-.09	.1	n.s.
persoonsschaamte	1.38	1.50	1.25	-.25	2.1	<.05
gedragsschaamte	1.67	1.67	1.83	.16	.9	n.s.
lichamelijke schaamte	1.38	1.38	1.38	.00	1.3	n.s.
SAKE schaamte	2.00	2.00	2.00	.00	.1	n.s.

Noot. geen geloof (513 < *N* < 532, christelijk geloof 255 < *N* < 260, islamitisch geloof 134 < *N* < 142)

Licht op schaamte: exploratief onderzoek naar sekse en religieuze verschillen in schaamte en gerelateerde factoren bij jongeren. Lida Hoogendoorn, 6 april 2006.

gedragsgebied, maar met name voor de persoon en voor hun lichaam schamen zij zich minder dan hun seksegenoten (respectievelijk $p < .001$, $z = -3.9$ en $p < .01$, $z = -2.9$). Figuur 4 (bijlage III) laat de verdeling van schaamtescores per religieuze subgroep. Door de lagere schaamte gevoelens van de moslima's verdwijnt het sekseverschil in schaamte bij de islamieten geheel. Kijkt men hier weer naar de deelgebieden van schaamte, valt op dat moslima's zich zelfs *minder* schamen op het gebied van hun persoon ($p < .05$, $z = -2.1$) dan de jongens. Het verschil in gedragsschaamte tussen de seksen is niet significant. Zelfs op lichamelijke schaamte scoren moslima's niet hoger dan de jongens, terwijl bij christelijke meisjes dit wel het enige gebied is waarop zij zich meer schamen dan de christelijke jongens, en bij de niet gelovigen wordt een sekseverschil op alle drie de deelgebieden van schaamte gevonden.

4.5 Schaamtegerelateerde attitudes, kenmerken en emoties

4.5.1 Schaamtegerelateerde factoren naar religie

In Tabel 9 wordt een overzicht gegeven van de gemiddelde scores op de schaamtegerelateerde attitudes, kenmerken en emotie schaal (SAKE), Hierbij is een vijfpunts Likertschaal gehanteerd, waarbij waarden onder de 3.0 negatief en waarden boven de 3.0 positief zijn. Van de groep jongeren als *geheel* kan gezegd worden dat zij zich trots voelen, niet erg schamen, zich niet zo schuldig voelen, wel eens liegen, aangeven zich te kunnen inleven in de gevoelens van anderen, wel overdenkend zijn, maar niet erg angstig, niet zo veel depressieve gevoelens hebben, niet zo geloven in rolpatronen en wel in gelijke rechten voor mannen en vrouwen. Op al deze factoren worden ook significante sekseverschillen gevonden, behalve bij de mate van religiositeit en de ervaring snel boos te worden. In het algemeen zijn de meisjes minder trots (3.85 tegen gem. 4.01 bij jongens), schamen zich meer (2.35 tegen gem. 2.05; effectgrootte Cohen's $d = .42$), voelen zich schuldiger (2.57 tegen gem. 2.32), liegen minder (3.38 tegen gem. 3.49), hebben meer inlevingsvermogen (3.74 tegen gem. 3.56) en geven aan gebeurtenissen meer te overdenken (3.48 tegen 2.94; $d = .65$). Hiermee scoren de meisjes dus positief op de vijf puntsschaal en de jongens negatief, en het verschil is redelijk groot. Hiernaast geven de meisjes in deze steekproef aan angstiger te zijn dan jongens (2.93 tegen 2.59; $d = .51$), meer depressieve gevoelens te hebben (2.04 tegen

1.89), minder te geloven in rolpatronen (2.16 tegen 2.69) en meer in gelijke rechten voor mannen en vrouwen (4.39 tegen 4.01). Worden de resultaten per religie nagegaan, blijkt dat

Tabel 9.

Schaamtegerelateerde componenten (SAKE) en sekseverschillen naar religie.
Gemiddelde scores op bipolaire 1 tot 5 puntsschaal.

item	totaal (SD)	jongens (SD)	meisjes (SD)	seks verschil	95% BI	p
<i>totaal</i>						
trots	3.93 (.53)	4.01 (.52)	3.85 (.53)	-.16	-.22;-.09	<.001
schaamte	2.19 (.71)	2.05 (.67)	2.35 (.72)	.30	.21; .39	<.001
schuld	2.44 (.87)	2.32 (.84)	2.57 (.90)	.26	.15; .37	<.001
liegen	3.44 (.76)	3.49 (.77)	3.38 (.76)	-.12	-.22;-.12	<.05
ervaring snel boos	2.57 (1.01)	2.57 (.94)	2.58 (.97)	.02	-.15; .19	n.s.
inleving	3.64 (.63)	3.56 (.68)	3.74 (.56)	.18	.10; .26	<.001
overdenken	3.19 (.83)	2.94 (.84)	3.48 (.74)	.54	.44; .64	<.001
angst	2.74 (.66)	2.59 (.62)	2.93 (.66)	.34	.26; .42	<.001
depressieve gevoelens	1.96 (.66)	1.89 (.63)	2.04 (.70)	.16	.07; .24	<.001
rolpatronen	2.45 (.87)	2.69 (.90)	2.16 (.76)	.52	-.41; .63	<.001
gelijke rechten	4.19 (.93)	4.01 (.95)	4.39 (.88)	.38	.26; -.50	<.001
religiositeit	2.50 (1.18)	2.47 (1.22)	2.54 (1.13)	.07	-.08; .22	n.s.
<i>geen geloof</i>						
trots	3.89 (.53)	3.98 (.52)	3.80 (.53)	-.18	-.27;-.09	<.001
schaamte	2.16 (.74)	2.00 (.70)	2.35 (.74)	.35	.22; .47	<.001
schuld	2.42 (.89)	2.25 (.85)	2.64 (.89)	.39	.24; .47	<.001
liegen	3.48 (.75)	3.53 (.79)	3.41 (.70)	-.12	-.25; .01	<.05
ervaring snel boos	2.58 (.85)	2.57 (.98)	2.59 (.86)	.02	-.15; .19	n.s.
inleving	3.61 (.66)	3.55 (.73)	3.68 (.55)	.14	.02; .25	n.s.
overdenken	3.17 (.88)	2.92 (.87)	3.48 (.79)	.55	.41; .69	<.001
angst	2.77 (.65)	2.61 (.65)	2.96 (.42)	.35	.24; .46	<.001
depressieve gevoelens	1.94 (.67)	1.85 (.63)	2.06 (.71)	.20	.09; .32	<.001
rolpatronen	2.37 (.86)	2.58 (.91)	2.11 (.72)	-.47	-.61;-.33	<.001
gelijke rechten	4.31 (.89)	4.16 (.91)	4.49 (.82)	.33	.17; .48	<.001
religiositeit	1.98 (.92)	1.93 (.95)	2.04 (.87)	.10	.06; .26	n.s.
<i>christelijk geloof</i>						
trots	3.90 (.54)	4.00 (.55)	3.82 (.51)	-.17	-.31;-.04	<.05
schaamte	2.35 (.61)	2.19 (.69)	2.49 (.59)	.30	.15; .44	<.001
schuld	2.56 (.80)	2.44 (.81)	2.67 (.79)	.23	.04; .43	n.s.
liegen	3.56 (.71)	3.54 (.77)	3.58 (.65)	-.04	-.21; .14	n.s.
ervaring snel boos	2.44 (.88)	2.35 (.84)	2.53 (.88)	.19	.02; .39	n.s.
inleving	3.74 (.53)	3.64 (.59)	3.84 (.45)	.20	.07; .33	<.001
overdenken	3.23 (.78)	2.96 (.81)	3.49 (.66)	.53	.35; .71	<.001
angst	2.75 (.68)	2.57 (.67)	2.93 (.65)	.36	.19; .52	<.001
depressieve gevoelens	1.87 (.62)	1.85 (.63)	1.89 (.62)	.04	-.11; .19	n.s.
rolpatronen	2.36 (.83)	2.74 (.87)	2.01 (.62)	-.73	-.91;-.54	<.001
gelijke rechten	4.30 (.90)	4.14 (.83)	4.45 (.94)	.31	.10; .53	<.001
religiositeit	2.55 (.90)	2.53 (.96)	2.58 (.83)	.05	-.16; .27	n.s.
<i>islamitisch geloof</i>						
trots	4.11 (.49)	4.10 (.48)	4.11 (.51)	.02	-.14; .18	n.s.
schaamte	2.04 (.73)	2.03 (.67)	2.05 (.81)	.02	-.22; -.27	n.s.
schuld	2.27 (.92)	2.36 (.84)	2.13 (1.02)	-.23	-.54;-.07	<.05
liegen	3.06 (.80)	3.25 (.60)	2.81 (.97)	-.44	-.69;-.18	<.01
ervaring snel boos	2.79 (.96)	2.88 (.88)	2.66 (1.06)	-.22	-.51;-.22	n.s.
inleving	3.60 (.70)	3.50 (.66)	3.73 (.74)	.22	.00; .46	n.s.
overdenken	3.17 (.79)	2.98 (.78)	3.45 (.71)	.49	.23; .74	<.001
angst	2.64 (.65)	2.52 (.59)	2.80 (.69)	.28	.07; .50	<.05
depressieve gevoelens	2.18 (.67)	2.06 (.59)	2.34 (.75)	.29	.07; .51	<.05
rolpatronen	2.85 (.92)	2.94 (.89)	2.73 (.94)	-.22	-.52; .09	n.s.
gelijke rechten	3.53 (.93)	3.28 (.94)	3.87 (.80)	.58	.28; .88	<.001
religiositeit	4.22 (.70)	4.14 (.71)	4.33 (.68)	.18	.05; .41	n.s.

Noot. geen geloof 513 < N < 532, christelijk geloof 256 < N < 260, islamitisch geloof 138 < N < 145

sommige interreligieuze verschillen sekseverschillen doorkruisen en dat de verschillen tussen de meisjes onderling soms groter zijn dan de sekseverschillen. Relatief grote verschillen in gemiddelden worden gevonden tussen islamitische en niet-islamitische meisjes. Deze voelen zich trotser dan de andere meisjes (4.11 tegen gem. 3.81; $d = .56$), ervaren minder schaamte (2.05 tegen gem. 2.42; $d = .51$) en schuldgevoelens (2.13 tegen gem. 2.66; $d = .58$), geven aan *niet* te liegen (2.81 tegen gem. 3.50; $d = .86$), wat een groot effect is, terwijl de islamitische jongens dit wel doen, al is het minder dan bij de andere jongens en meisjes, hebben beduidend meer depressieve gevoelens (2.34 tegen gem. 1.98; $d = .54$), geloven meer in rolpatronen (2.73 tegen gem. 2.06) en minder in gelijke rechten voor de seksen (3.87 tegen gem. 4.47). In Tabel 10 (bijlage III) worden overschrijdingskansen bij de verschillen tussen de subgroepen weergegeven. Kleinere effecten worden gevonden tussen islamitische en niet-islamitische jongens: islamitische jongens voelen zich ook iets trotser (4.10 tegen gem. 3.99; $d = .20$), schamen zich heel iets minder dan de christelijke jongens (2.03 tegen 2.19; $d = .22$), voelen zich even schuldig en geven aan minder te liegen (3.25 tegen gem. 3.53; $d = .35$). Wat betreft het inlevingsvermogen, overdenken en de score op angst worden geen significante verschillen gevonden met hun seksegenoten. Net als bij de moslima's wordt er wel een verschil gevonden in depressieve gevoelens. Moslims geven duidelijk aan meer last te hebben van depressieve gevoelens dan niet moslims (2.18 tegen gem. 1.91). Ideeën over rolpatronen zijn duidelijk meer aanwezig bij de moslims (2.94 tegen gem. 2.66), ook geloven zij minder in gelijke rechten voor mannen en vrouwen (3.28 tegen gem. 4.15). De score op religiositeit is heel hoog (gem. 4.22 op 1-5 schaal). Dit staat tegenover de negatieve waarde op religiositeit voor de christenen (gem. 2.55;). Hiernaast is het opvallend dat zij meer dan de anderen aangeven te vinden dat zij *vinden* dat zij te snel boos worden (2.79 tegen gem. 2.58). Hiernaast valt op dat er bij de factoren angst en overdenken binnen alle culturen een verschil is tussen jongens en meisjes. Ook bij de verschillende opleidingsniveaus blijft dit verschil aanwezig, in tegenstelling tot het verschil in schaamte (Tabel 11).

Tabel 11.

Significante sekseverschillen in gemiddelde scores op angst en overdenken tegen opleidingsvariabele (bipolaire 1 tot 5 puntsschaal).

opleiding	angst				overdenken			
	jongens	meisjes	verschil	<i>p</i>	Jongens	meisjes	verschil	<i>p</i>
vmbo	2.57	2.89	.32	<.001	2.82	3.48	.66	<.001
havo	2.61	2.95	.34	<.001	3.10	3.49	.39	<.001
vwo	2.58	2.99	.41	<.01	3.09	3.43	.34	<.05

4.5.2 Respect

Respondenten werd gevraagd of zij van mening waren of zij genoeg respect ontvangen of nog meer willen ontvangen van mensen uit hun eigen cultuur en van mensen uit andere culturen. Ook werd gevraagd of zij zich vernederd voelen. Duidelijk is dat de gemiddelde jongere voldoende respect ervaart uit de eigen en andere cultuur (Tabel 12). Islamitische

Tabel 12.

Mening over het ervaren van respect en vernedering, door eigen cultuur en door andere cultuur (bipolaire 1 tot 5 puntsschaal).

item	totaal (SD)	Jongens (SD)	<i>N</i>	Meisjes (SD)	<i>N</i>
<i>geen geloof</i>					
van/door eigen cultuur					
respect krijgen	3.79 (.82)	3.78 (.83)	297	3.81 (.80)	238
meer respect willen	2.59 (.94)	2.63 (.96)	296	2.55 (.92)	235
vernederd voelen	2.04 (.95)	2.01 (1.00)	295	2.08 (.90)	238
van/door andere cultuur					
respect krijgen	3.44 (.95)	3.41 (.99)	293	3.47 (.91)	236
meer respect willen	2.67 (1.02)	2.73 (1.05)	293	2.61 (.98)	237
vernederd voelen	2.18 (.98)	2.18 (1.00)	296	2.18 (.96)	237
<i>christelijk geloof</i>					
van/door eigen cultuur					
respect krijgen	3.82 (.73)	3.81 (.81)	127	3.83 (.65)	133
meer respect willen	2.58 (.80)	2.67 (.87)	127	2.50 (.72)	133
vernederd voelen	2.03 (.85)	1.98 (.88)	127	2.08 (.83)	133
van/door andere cultuur					
respect krijgen	3.41 (.84)	3.36 (.89)	127	3.45 (.80)	132
meer respect willen	2.78 (.95)	2.91 (1.08)	127	2.66 (.80)	133
vernederd voelen	2.18 (.85)	2.24 (.96)	127	2.14 (.73)	133
<i>islamitisch geloof</i>					
van/door eigen cultuur					
respect krijgen	4.21 (.81)	4.14 (.81)	84	4.31 (.81)	61
meer respect willen	2.86 (1.18)	2.55 (.99)	84	3.28 (1.31)	61
vernederd voelen	2.12 (1.13)	2.04 (1.07)	84	2.23 (1.20)	61
van/door andere cultuur					
respect krijgen	3.60 (.96)	3.54 (.92)	83	3.69 (1.01)	61
meer respect willen	3.10 (1.14)	2.80 (1.00)	83	3.53 (1.19)	60
vernederd voelen	2.32 (1.01)	2.10 (.89)	84	2.64 (1.10)	61

Noot. geen geloof 529 < *N* < 535, christelijk geloof *N* = 259 of 260, islamitisch geloof 143 < *N* < 145.

jongeren vinden meer dan niet moslims dat zij respect krijgen uit hun eigen cultuur ($p < .001$, $t = -4.9$). Toch geven de moslima's duidelijk aan dat zij nog meer respect willen. Ten aanzien van *andere* culturen geven moslims aan wel respect te ontvangen, maar ook duidelijk dat zij *meer* respect willen ($p < .01$, $t = -3.0$). Met name de moslima's willen meer respect vanuit de andere cultuur (gem. score van 2.66 bij niet moslima's tegen gem. score van 3.53 bij moslima's, $p < .001$, $t = -6.0$). Moslima's geven ten opzichte van de andere jongeren ook meer aan zich vernederd te voelen door de andere cultuur (gem. score van 2.64 tegen gem. score bij niet moslima's van 2.14; $p < .001$, $t = -3.8$).

4.5.2 Seks voor het huwelijk

De respondenten werd gevraagd naar hun mening of seks voor het huwelijk is toegestaan. Er worden geen significante sekseverschillen gevonden bij niet gelovigen en christenen (Tabel 13). Er wordt door hen een gemiddelde score van 4.0 tot 4.5 op een 5 puntsschaal aangegeven, hetgeen inhoudt dat seks voor het huwelijk wat hen betreft is toegestaan. Bij de islamitische jongeren wordt door zowel de jongens als de meisjes seks voor het huwelijk afgewezen voor vrouwen (resp. 1.89 en 2.43), maar door de jongens wordt dit niet afgewezen voor mannen (resp. 2.43 en 3.11). Ook bij de meisjes zijn de normen voor mannen dus niet zo streng als voor vrouwen.

Tabel 13.
Mening over seks voor het huwelijk naar religie (bipolaire 1 tot 5 puntsschaal).

item	totaal (SD)	Jongens (SD)	Meisjes (SD)	Sekse verschil	95% BI	<i>p</i>
<i>totale steekproef</i>						
vrouwen seks voor huwelijk	4.08 (1.25)	4.06 (1,23)	4.10 (1,26)	.04	-.12; .20	n.s.
mannen seks voor huwelijk	4.17 (1.15)	4.23 (1,05)	4.10 (1,23)	.14	-.29; .01	n.s.
<i>geen geloof</i>						
vrouwen seks voor huwelijk	4.48 (.84)	4,47 (.85)	4.49 (.82)	.02	-.13; .16	n.s.
mannen seks voor huwelijk	4.53 (.77)	4,57 (.71)	4.48 (.84)	-.09	-.22; .04	n.s.
<i>christelijk geloof</i>						
vrouwen seks voor huwelijk	4.30 (1.02)	4.17 (1.13)	4.42 (.90)	.25	.00; .50	n.s.
mannen seks voor huwelijk	4.27 (1.01)	4.20 (1.05)	4.35 (.97)	.15	.10; .40	n.s.
<i>islamitisch geloof</i>						
vrouwen seks voor huwelijk	2.20 (1.23)	2.43 (1.25)	1.89 (1.18)	-0.54	-.95; -.14	<.01
mannen seks voor huwelijk	2.67 (1.34)	3.11 (1.24)	2.07 (1.25)	-1.04	-1.46; -.63	<.001

Noot. geen geloof 443 < N < 445, christelijk geloof N = 260, islamitisch geloof N = 145.

4.6 Reactie op Schaamte Schaal (RoSS)

Bij vier verschillende hypothetische situaties werd de reactie op de (mogelijke) schaamte bepaald door middel van het aantal keren dat men koos voor een onderdanige of assertieve reactie of niet reageerde. Uit Tabel 14 kan waargenomen worden dat er een sekse verschil is in de manier van reageren op een schaamte volle situatie: jongens zijn eerder geneigd geen reactie te geven dan de meisjes ($p < .001$, $z = -4.7$) en minder geneigd onderdanig te reageren ($p < .001$, $z = -8.6$), en dus een situatie niet zo snel als een schaamtedreiging te ervaren. Bij de islamitische jongeren valt dit sekseverschil ook waar te nemen. Maar over het geheel genomen reageren de islamitische jongeren beduidend meer assertief (van 1.86 naar 2.51 op een 4 puntsschaal bij de jongens, $p < .001$, $t = -3.5$, en van 1.66 naar 2.74 bij de meisjes, $p < .001$, $t = -6.0$), hetgeen dus gezien kan worden als meer schaamteafweer. Hiernaast reageren moslima's beduidend minder onderdanig dan de overige meisjes ($p < .001$, $z = -4.2$). Hier wordt aangetoond dat moslima's zich zeker niet onderdaniger voelen dan de andere meisjes. Correlatieanalyse wees uit dat een onderdanige reactie met name gecorreleerd is met schaamte ($r = .44$, $p < .001$), angst ($r = .38$, $p < .001$) en negatieve trots ($r = -.30$, $p < .001$). Er werden geen substantiële correlaties gevonden tussen een assertieve reactie met schaamtgerelateerde factoren, behalve een zwak positieve correlatie met trots ($r = .19$, $p < .001$) en een zeer zwak negatieve correlatie met liegen ($r = -.10$, $p < .01$).

Tabel 14.
Reactie op schaamtedreiging schaal (RoSS). 4 puntsschaal.

reactie op schaamte	religie	jongens (SD)	meisjes (SD)
onderdanig	geen geloof	.27 (.67)	.90 (1.23)
	christelijk geloof	.34 (.77)	.90 (1.14)
	islamitisch geloof	.18 (.52)	.24 (0.67)
assertief	geen geloof	1.86 (1.86)	1.75 (1.24)
	christelijk geloof	1.86 (1.35)	1.66 (1.15)
	islamitisch geloof	2.51 (1.27)	2.74 (1.17)
geen reactie	geen geloof	1.80 (1.30)	1.31 (1.15)
	christelijk geloof	1.80 (1.31)	1.31 (1.14)
	islamitisch geloof	1.30 (1.16)	.97 (1.00)

4.7 Correlatie en regressieanalyse

4.7.1 Correlatie

In Tabel 15 worden de correlaties tussen de emoties, attitudes en kenmerken afgebeeld. Duidelijk is dat schaamte met de emoties schuld ($r = .49$), angst ($r = .52$), depressieve gevoelens ($r = .40$) en overdenken ($r = .37$) positief correleert, en negatief met trots ($r = -.44$). Correlaties met de drie deelcomponenten van schaamte verschillen niet zoveel, al valt op dat schuld in verhouding het meest gerelateerd is aan persoonsschaamte ($r = .48$) en lichamelijke schaamte ($r = .47$) en het minst aan gedragsschaamte ($r = .37$), hetgeen verwacht zou worden als men uitgaat van schuldgevoelens ten opzicht van bepaalde acties.

De zes items op de SAKE schaamte schaal geven een aardige correlatie met de ESS ($r = .63$). Verder valt op dat overdenken en schuldgevoelens gecorreleerd zijn ($r = .37$), trots negatief gecorreleerd is met depressieve gevoelens ($r = -.40$), negatief met schuld ($r = -.48$) en met angst ($r = -.44$), en dat depressieve gevoelens samengaan met angst ($r = .43$). Opvallend is ook om te zien dat religiositeit negatief correleert met liegen ($r = -.24$) en ideeën over gelijke rechten voor mannen en vrouwen ($r = -.24$) en dat deze ideeën negatief gecorreleerd zijn met ideeën over rolpatronen ($r = -.39$). Het ligt voor de hand dat er verschillende covarianties in deze gegevens besloten liggen. Uit de Tabel 15 blijkt ook dat een onderdanige reactie met name gecorreleerd is met schaamte ($r = .44$), angst ($r = .38$) en negatieve trots ($r = -.30$). Schuldgevoelens spelen hier een mindere rol bij ($r = .20$). Dit is op zich zelf interessant, omdat hier een scheiding tussen schaamte en schuldgevoelens waar te nemen is.

4.6.2 Regressie

Omdat uit eerder onderzoek blijkt dat depressieve gevoelens geassocieerd zijn met verhoogde schaamte (Gilbert et al., 1998) wordt regressieanalyse hier uitgevoerd voor zowel schaamte als depressieve gevoelens. Tabel 16 laat de resultaten van regressieanalyse van schaamte zien. Figuur 5 en 6 (bijlage III) laten de verdeling van de gestandariseerde residuen zien voor respectievelijk regressieanalyse van schaamte en depressieve gevoelens. Angst en schuldgevoelens blijken het meest gerelateerd zijn aan schaamte ($\beta = .24$ en $.23$), naast negatieve trots ($\beta = -.19$) en depressieve gevoelens ($\beta = .12$). Ook hier wordt een

Tabel 15.
Correlaties (Pearson) van attitudes, kenmerken en emoties, $901 < N < 947$.

	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	11.	12.	13.	14.	15.
	scha	pers	gedr	lich	scha	tro	schu	lie	snbo	inle	over	ang	dep	rol	gre
	ESS				SAKE										
1. Schaamte ESS totaal															
2. Persoons schaamte	.92														
3. Gedrags schaamte	.90	.72													
4. Lich. schaamte	.79	.62	.61												
5. SAKE schaamte	.63	.60	.48	.56											
6. Trots	-.44	-.42	-.36	-.36	-.51										
7. Schuld	.49	.48	.37	.43	.54	-.37									
8. Liegen	.09	.10	-	-	.13	-	.17								
9. Snel boos	.20	.27	.21	.23	.18	-.14	.27	-							
10. Inleving	-	-	-	-	.12	-	-	-.13	-.12						
11. Overden- ken	.37	.33	.31	.32	.38	-.24	.35	-	.13	.26					
12. Angst	.52	.48	.43	.45	.48	-.44	.48	.14	.26	-	.45				
13. Depr. gevoelens	.40	.40	.33	.32	.35	-.40	.37	-	.22	-10	.26	.43			
14. Rol- patroon	-.10	-.07	-.15	-.07	-.13	.12	-	-	-	-.13	-.17				
15. Gelijke rechten	-	-	-	-	-	-	-	.10	-	.15	.11	-	-.14	-.39	
16. Reliosi- teit	-	-	-	-	-	.07	-	-.24	-	-	-	-	.13	.20	-.24
17. Onderda- nigheid	.44	.38	.41	.37	.40	-.30	.20	-	-	.11	.25	.35	.18	-.11	-
	scha	pers	gedr	lich	scha	tro	schu	lie	snbo	inle	over	ang	dep	rol	gre
	ESS				SAKE										

Noot. Vetgedrukte getallen geven overschrijdingskansen aan op het niveau $p < .001$, overige getallen geven overschrijdingskansen aan op het niveau $p < .01$. Allen tweezijdig getoetst. $901 < N < 947$.

sekseverschil gevonden: de jongens laten een grotere relatie zien van schaamte met schuld en de meisjes met angst, behalve bij de moslims. Deze laten, in plaats van een relatie tussen schaamte en angstgevoelens, een significante relatie tussen schaamte en schuld, schaamte en negatieve trots, en schaamte en negatieve religiositeit zien. Hier wordt bij de meisjes een relatief hoog percentage van de variantie mee verklaard : 58 procent.

Tabel 16.
Regressieanalyse Schaamte (ESS).

Cultuur/religie	β schuld	β angst	β trots	β depress. gevoelens.	β over denken.	β inleving	β religio- siteit	β gelijke rechten	% verklaarde variantie
<i>Totale steekproef</i>	.23	.24	-.19	.12	.10	-	-	-	42
jongens	.21	.14	-.16	.19	.11	.09	-	-	34
meisjes	.29	.36	-.22	-	-	-	-	-	45
<i>geen geloof</i>	.14	.29	-.17	.16	.13	.09	-	-	44
jongens	-	.21	-.15	.25	.20	-	-	-	33
meisjes	.18	.39	-.22	-	-	.14	-	-	46
<i>christelijk geloof</i>	.31	.27	-.22	-	-	-	-	-	38
jongens	.49	-	-	-	-	-	-	-	24
meisjes	.34	.30	-.24	-	-	-	-	-	40
<i>islamitische geloof</i>	.47	-	-.24	-	-	-	-.18	-	44
jongens	.32	-	-.34	-	-	-	-.16	-.24	41
meisjes	.57	-	-.21	-	-	-	-.25	-	58

Noot. $p < .001$

Regressieanalyse van depressieve gevoelens bij de totale steekproef laat zien dat de belangrijkste voorspellers van depressieve gevoelens angst ($\beta = .20$), negatieve trots ($\beta = -.19$), schuld ($\beta = .14$) en schaamte ($\beta = .14$) zijn (Tabel 17). Opvallend is dat bij de gelovige jongens en meisjes angst als component van schaamte zeer duidelijk aanwezig is ($\beta = .36$), terwijl dit niet het geval is bij de niet gelovige jongeren. Bij gelovige jongens is vervolgens ook geen significante schuldcomponent aanwezig, terwijl dit bij de gelovige meisjes wel zo is ($\beta = .29$). Ook valt op dat bij de islamitische jongeren als component van depressieve gevoelens geen schaamte voorkomt, maar dit kan gedeeltelijk komen door de concurrentie van de van de component trots ($\beta = .32$). Bij eliminatie van trots komt schaamte na angst als belangrijkste voorspeller naar voren. Ook blijkt minder liegen bij hen een voorspeller is van meer depressieve gevoelens, evenals schuld en minder inlevingsvermogen bij de moslima's. Uiteraard zeggen deze regressieanalyses niets over causale verbanden. Regressie analyse van de onderdanigheids reactie laat zien dat schaamte de sterkste voorspeller is ($\beta = .31$). In verband met het onafhankelijk van sekse, opleidings- en religieuze variabelen voorkomen

van angst en overdenken wordt ook bij deze factoren regressieanalyse uitgevoerd. Het blijkt dat zij elkaar's belangrijkste voorspeller zijn.

Tabel 17.
Regressie analyse depressieve gevoelens.

Cultuur/religie	β schuld	β angst	β trots	β schaamte	β over denken	β liegen	β inleving	β religio siteit	β gelijke rechten	β rol patroon	% verklaarde variantie
<i>totaal</i>	.14	.20	-.19	.14	.08	-.08	-.10	.07	-.09	.08	33
Jongens	.12	.18	-.24	.18	-	-	.09	.09	.11	-	35
meisjes	.24	.27	-.18	-	-	-.16	-	-	-.11	.13	30
<i>geen geloof</i>	.18	-	-.29	.23	-	-	-	-	-	.12	30
jongens	.17	-	-.30	.25	-	-	-	-	-	-	31
meisjes	.20	-	-.25	.16	-	-	-	-	-	-	24
<i>christ. geloof.</i>	.23	.36	-	-	.11	-	-	-	.20	-	38
jongens	-	.48	-	.22	-	-	-	-	-.15	-	43
meisjes	.29	.36	-	-	-	-	-	-	-	.17	31
<i>islam.geloof</i>	-	.42	-.32	-	-	-.19	-	-	-	-	37
jongens	-	.36	-.26	-	-	-.23	-	-	-	-	28
meisjes	.30	.30	-.34	-	-	-.26	-.24	-	-	-	56

Noot. $p < .001$.

4 Discussie

Deze studie heeft aangetoond dat in de onderzochte populatie de jongens aangeven minder gebeurtenissen te overdenken en minder schaamte, schuld, angst en depressieve gevoelens te ervaren dan de meisjes. Ook de afweerreactie bij een situationele schaamtedreiging is bij de jongens groter. Op grond van de literatuur zou gesteld kunnen worden dat bij mannen de afweer van schaamte belangrijker is om het mannelijk zelfbeeld in stand te houden. Bij vrouwen vindt eerder schaamteacceptatie plaats, wat samengaat met onder andere een hoger angst en schuld niveau. Uit deze studie blijkt ook dat islamitische meisjes minder schaamte en schuldgevoelens ervaren dan de andere meisjes. Op grond hiervan zou verwacht worden dat zij ook minder onderdanig reageren op een schaamtedreiging, hetgeen inderdaad gevonden wordt. Dit kan samenhangen met de hoge scores op religiositeit, welke bij de moslims gevonden wordt, het besef te leven volgens de richtlijnen van hun geloof. De daarentegen gevonden hogere score voor depressieve gevoelens bij moslims kan gerelateerd zijn aan de ervaring te weinig respect uit de niet islamitische cultuur te ontvangen. Met name de meisjes zijn hier gevoelig voor en geven ook een grotere mate van ervaren vernedering

door mensen uit de andere cultuur aan. Regressieanalyse van schaamte en depressieve gevoelens laat zien dat sekse en religie van invloed zijn op de factoren die gecorreleerd zijn met deze gevoelens. Zo wordt gevonden dat bij moslims en christelijke jongens schuld en negatieve trots de belangrijkste voorspellers zijn van schaamte, en niet angst, zoals bij de overige jongeren. Angst blijkt bij deze moslims en christenen juist wel de grootste voorspeller van depressieve gevoelens. Bij moslims worden depressieve gevoelens hiernaast ook voorspeld door negatieve trots en de waarheid spreken. Bij moslima's komen hier ook de factoren schuld en het niet in kunnen leven in andermans gevoelens bij, waarbij een relatief hoog percentage van de variantie voorspeld wordt.

Schaamte en sekseverschillen in schaamte blijken dus mede afhankelijk te zijn van invloeden als opleiding en religieuze/culturele variabelen. Bij de jongens onderling zijn in deze studie, behalve dat christelijke jongens zich iets meer schamen dan niet christelijke jongens, geen significante verschillen in schaamte gevonden. Het opvallende schaamteverschil wordt hier, zoals beschreven, gevonden bij de meisjes onderling. Moslima's schamen zich beduidend minder dan niet moslima's. Hierdoor is er tussen islamitische jongens en meisjes geen verschil in aangegeven schaamte. Naast genetische invloeden (*nature*) spelen blijkbaar ook opvoedingsvariabelen (*nurture*) een rol, welke tot uiting kunnen komen in ontwikkelingspsychologische factoren, zoals verschillen in de manier van afweer bij een schaamtedreigende situatie. Door deze verschillen bij mensen in schaamte en gerelateerde factoren te erkennen en te accepteren zou maatschappelijk gezien hier meer rekening mee gehouden kunnen worden. Dit zou hier met name betekenen dat men groot belang dient te hechten aan het geven van voldoende respect aan elkaar.

Het sekse verschil in angst en overdenken lijkt wel onafhankelijk van opleidings en religieuze variabelen. Hierdoor lijken angst en overdenken goede kandidaten voor een basaal emotioneel manvrouw verschil te zijn. Sekseverschillen in het voorkomen van psychopathologische stoornissen zouden hiermee gerelateerd kunnen zijn. Meer onderzoek hiernaar is wenselijk. Angst en overdenken zouden schaamte kunnen mediëren, naast omgevingsfactoren. Ook lijkt trots een aannemelijke tegenpool te zijn van schaamte, hetgeen mogelijkheden biedt om de schaamte, die vaak moeilijk toegankelijk is, op een indirecte manier te bepalen.

Jongens geven dus duidelijk aan minder totale schaamte te ervaren dan meisjes. Dit komt overeen met wat onder andere Lutwak et al. (1996) en Woien et al. (2003) hebben gevonden.

Dit verschil in schaamte komt het sterkst naar voren op het gebied van lichamelijke schaamte, zoals bij de ESS gemeten. Bij islamitische jongeren, hier overwegend met Turks/Nederlandse nationaliteit, is het sekseverschil in totale schaamte niet aanwezig, doordat moslima's beduidend minder schaamte aangeven dan de andere meisjes. Dit werd niet verwacht. Omdat invloeden van sekse, opleiding en religieuze variabelen elkaar kruisen, en waarbij religieuze variabelen een soms een sterkere invloed lijken te hebben dan de sekse, zullen deze achtereenvolgens besproken worden, waarna ook samenhang van schaamte en schaamtogerelateerde factoren behandeld wordt.

Voor wat de sekse verschillen in schaamte en gerelateerde factoren betreft is het duidelijk dat er over de gehele groep bij de meisjes een duidelijk verhoogd schaamtegevoel valt waar te nemen ten opzichte van de jongens. Hiernaast wordt door de resultaten het significante beeld geschetst van de zich meer inlevende, meer schuldig voelende, overdenkende en angstige meisjes tegenover de trotsere en minder angstige jongens. Het grootste sekseverschil wordt gevonden op het gebied van overdenken, angst, schaamte en schuld. Ook geven meisjes aan meer last te hebben van depressieve gevoelens, zoals Cheung et al. (2004) ook vond.

Als men naar de verschillen in respons op een schaamtedreiging kijkt, valt op dat meisjes hier duidelijk hoger scoren met een onderdanigheids reactie en lager met een assertieve respons. Jongens blijken hiernaast minder snel een situatie als een schaamte dreiging te zien, daar zij vaker *niet* reageren. De correlatie van een hoger schaamte niveau en een vaker voorkomende onderdanige respons geeft ondersteuning aan het eerder geponeerde schaamte model (Figuur 1). Hierbij wordt verondersteld dat het een typisch vrouwelijke eigenschap is om meer onderdanig te reageren op een schaamtedreiging, met als gevolg een grotere ontwikkeling van schaamte. Dit kan zowel een grotere gevoeligheid (lagere detectiedrempel) als een basaal verschil in responsmechanismen betekenen, of beiden. Dat dit veroorzaakt wordt door basale fysiologische verschillen, zoals gevonden door Korte et al. (2005) bij dieren, lijkt aannemelijk omdat er bij *alle* subgroepen een sekseverschil gevonden wordt in angst en overdenken. Hypothetisch gezien zouden deze twee factoren kunnen samengaan, als bedacht wordt dat men vanuit verhoogde angstgevoelens eerder geneigd zal zijn meer aandacht aan negatieve gebeurtenissen te geven, mede met het doel deze gebeurtenissen in de toekomst te kunnen voorkomen, hetgeen voordelen zou hebben in verband met de primaire zorg voor nageslacht. Hier zou schaamtegevoel de sociale corticale bewustwording van een door anderen waarneembare verkeerde actie weerspiegelen. Ook een

interne attributiestijl zal aan deze ‘zorg’ bijdragen, zoals ook bij studenten gevonden werd door Baneke (1987). Het verhoogde schaamtegevoel op lichamelijk gebied zou hier het gevolg van kunnen zijn. Het lichaam is immers, naast waarneembaar gedrag, het meest voor anderen waarneembare object van beoordeling. Schaamte ervaringen in de vroege jeugd worden immers ook primair beoordeeld op basis van *face to face communicatie* (Schore, 2003). En aangezien men het lichaam doorgaans niet als perfect ervaart, zal dit ook een bron van schaamtegevoelens kunnen zijn bij meer schaamtegevoelige individuen. Schaamte vermijden, zoals door Scheff (1997) meer bij mannen werd gevonden, zou niet aan de zorg bijdragen die er voor moet zorgen dat negatieve gebeurtenissen in de toekomst voorkomen zouden kunnen worden. Dit zou leiden tot een lagere schaamteontwikkeling en meer zelfverzekerde individuen opleveren, die sterke afweermechanismen bij schaamtedreigingen ontwikkeld hebben, of minder dreiging ervaren. Maar wordt het zelf voor hun gevoel uiteindelijk toch serieus bedreigd, zal ook de afweer sterk zijn. Dit kan bijvoorbeeld het geval zijn bij zelfverzekerde jongeren die er rond de puberteit achter komen dat zij in een grotere context, zoals maatschappelijk gezien, minder gewaardeerd worden. Dit zou dan bijvoorbeeld kunnen komen door een lager opleidingsniveau met slechtere toekomstperspectieven. Zij zullen veel moeite doen om het zelf te beschermen waardoor eerder tot agressie overgegaan kan worden. Bij meer angstig ingestelde individuen zou deze angst als mediërende factor kunnen dienen om gebeurtenissen langer te overdenken en kunnen leiden tot schaamtegevoelens. De sekseverschillen die Schore (2003) in ontwikkeling van de rechter orbitofrontale cortex heeft gevonden, zouden hieraan ten grondslag kunnen liggen.

Wat betreft opleidingsniveau valt op dat schaamte toe lijkt te nemen bij een hogere opleiding, waarbij de jongens uiteindelijk het niveau van schaamte van de meisjes lijken te bereiken. Uit Tabel 1 blijkt dat in het hoger onderwijs de islamitische jongeren sterk ondervertegenwoordigd zijn. Deze onevenredige verhouding maakt een vergelijking wat schaamte niveau betreft voor de drie religieuze subgroepen tussen de drie afzonderlijke opleidingen in deze studie onmogelijk. Bij vwo leerlingen wordt geen sekseverschil meer in schaamte gevonden. Als de relatie opleidingsniveau en intelligentie niveau getrokken mag worden, zou dit betekenen dat een hogere intelligentie tot een verhoogd schaamtegevoel leidt. Bij angst en schuldgevoelens, liegen, inlevingsvermogen, overdenken en trots vindt men geen invloed van opleidingsniveau.

Bij de islamitische jongens en meisjes, hier dus voornamelijk gedeeltelijk met de Turkse nationaliteit, wordt *geen* sekseverschil in schaamte gevonden, dit in tegenstelling tot wat verwacht werd op grond van de invloed van religieuze richtlijnen, die de onderdanigheid van de vrouw zouden stimuleren naast verhoogde schaamteafweer bij de man. Islamitische jongens en meisjes laten inderdaad wel significant een grotere *schaamteafweer* zien, maar wat schaamte betreft wordt er alleen een opvallende lagere score bij de meisjes gevonden. De schaamte en onderdanigheid van de moslima's, die verondersteld werd, wordt dus niet gevonden. De moslima's geven juist aan zich trotser te voelen, minder schuldig en minder schaamtevol te zijn dan de andere meisjes, waarbij uiteraard weer niet vergeten mag worden dat cultuur en religie verweven zijn. Het lijkt erop dat het geloof en/of hun cultuur deze meisjes veel zekerheid verschaft over hoe het leven geleefd moet worden. Bewust leven en opgevoed worden volgens bepaalde normen en waarden, en erop vertrouwen dat dit de goede manier is, kan een gevoel van veiligheid geven. Dit gevoel van veiligheid zou weerspiegeld worden door minder schaamtegevoelens. Ervaart men in breder maatschappelijk verband dat aan deze normen niet veel waarde wordt gehecht, zou alsnog een gevoel van onveiligheid kunnen ontstaan. Dit zou ook de oorzaak kunnen zijn van het rapporteren van meer depressieve gevoelens bij de moslims. Terwijl depressie doorgaans gecorreleerd is aan schaamtegevoelens (o.a. Andrews et al. 2000), lijkt dit bij hen dus niet zo te zijn. Wel blijkt uit de regressieanalyse dat de waarheid spreken en zich minder in de gevoelens van anderen kunnen inleven, naast schuld en angst, bij hen voorspellers zijn van depressieve gevoelens. Interessant is het dat de moslima's met name op het gebied van lichamelijke en persoonsschaamte minder schaamte ervaren dan de andere meisjes. De verminderde persoonsschaamte zou dus inderdaad kunnen voortkomen vanuit het besef en de reflectie dat zij zich goed gedragen en zich houden aan de normen en waarden die aan hun geloof verbonden zijn. Een hogere zelf evaluatie zou hiervan het gevolg zijn, wat volgens Gilbert et al. (1998, p.22) minder schaamtegevoelens geeft. Hun lichaam laten zij doorgaans meer bedekt en minder toegankelijk voor het oordeel van anderen dan de andere meisjes. Ook het feit dat zij seks voor het huwelijk afwijzen, met name voor vrouwen, geeft aan dat zij zich, lichamenlijk gezien, bescheidener opstellen. Dit zou mede verantwoordelijk kunnen zijn voor de geringere mate van lichamelijke schaamte. Verder onderzoek hiernaar is gewenst.

Een minder goede morele ontwikkeling door te weinig schaamtegevoelens, zoals Richerdson et al. (2005) opperde, hoeft dus zeker niet op gaan. Gedrag dat al adequaat is,

hoeft niet aangepast te worden, en vertrouwen op de juiste morele eigenschappen van jezelf zou juist ook schaamtegevoelens kunnen verminderen. Dit kan ook blijken uit het feit dat de moslima's aangeven veel eerlijker te zijn dan de andere meisjes. Aan gelijke rechten voor mannen en vrouwen wordt door moslims minder waarde gehecht dan door de andere jongeren, al vinden de meisjes dit wel iets belangrijker dan de jongens. Dit zou door een interpretatiebias veroorzaakt kunnen worden, maar ook door het zich houden aan richtlijnen vanuit de Koran. Wanneer gevraagd wordt naar het ervaren van respect, valt op dat zowel de islamitische jongens als meisjes duidelijk aangeven dat zij respect krijgen van mensen uit hun *eigen* cultuur. Hier geven zij een hogere score aan dan de andere jongeren. De moslima's geven hiernaast duidelijk te kennen dat zij *meer* respect willen hebben, zowel van mensen uit eigen als uit andere culturen. Respect is blijkbaar erg belangrijk voor hen. Ook geven zij meer dan de andere meisjes aan dat zij zich vernederd voelen door mensen uit de *andere* cultuur. Deze behoefte aan meer respect uit andere dan de eigen cultuur mag niet onderschat worden. Ook hier kan weer zowel respect voor de persoon zelf, als voor de normen en waarden van hun geloof een belangrijke rol spelen. Het zou natuurlijk zo kunnen zijn dat *binnen* de manvrouw relatie de vrouw wel meer onderdanigheid laat zien, maar dit zou deels op basis van vrijwilligheid kunnen plaatsvinden, uitzonderingen daargelaten. Hier is niet specifiek naar gevraagd. Vervolg onderzoek zou hier aandacht aan kunnen geven. Duidelijk is wel dat deze islamitische jongeren meer in rolpatronen en minder in gelijke rechten geloven dan anderen. Dit *kan* betekenen dat zij eventuele onderdanigheid van de vrouw binnen een relatie eerder zouden accepteren. Ook hier is uiteraard meer onderzoek gewenst.

Er lijken veel overeenkomsten te zijn met de eerder besproken eercultuur (Vandello et al. 2003). Vervolgonderzoek zou uit moeten wijzen of de gevonden verschillen in emoties en gerelateerde factoren voortkomt vanuit religieuze verschillen of vanuit verschillen tussen wel of geen eercultuur. Ook de invloed van de van religiositeit zelf zou een rol kunnen spelen, gezien de veel hogere mate van religieuze gevoelens bij islamieten in deze populatie ten opzichte van de christenen. Vervolg onderzoek bij bijvoorbeeld christenen met een hoge mate van religiositeit zou kunnen uitwijzen of dit een rol speelt. Ook onderzoek naar emoties bij moslims uit andere culturen dan de Turkse zou interessant zijn. Hiernaast zal in verband met de mogelijkheid van een responsbias onderzoek naar depressieve gevoelens bij islamieten in het land van herkomst uit moeten wijzen of zij in een meer vertrouwde omgeving ook hoger scoren op depressieve gevoelens. Als bezwaar tegen deze studie zou ook kunnen gelden dat moslims sociaal wenselijke antwoorden hebben gegeven. Er is

onderzoek gedaan waaruit blijkt dat sociaal wenselijke antwoorden een rol kunnen spelen bij het beantwoorden van morele vragen bij individuen die hoog scoren op religiositeit (Burris & Navara, 2004). Maar het bleek dat de antwoorden indirect toch op geïnternaliseerde moraliteit gebaseerd waren. Hiernaast lijkt het feit, dat de islamitische jongeren aangeven meer depressieve gevoelens te ervaren, ook niet te pleiten voor het geven van sociaal wenselijke antwoorden. Uit enkele persoonlijke verhalen van moslims blijkt namelijk dat het niet waarschijnlijk is dat men, als men zichzelf als een goede gelovige beschouwt, depressief kan zijn. Ook op dit gebied is meer onderzoek nodig.

Schaamte, als emotie in het algemeen, blijkt positief gecorreleerd te zijn met schuld, angst, depressieve gevoelens en overdenken. Dit komt overeen met wat eerder gevonden is door o.a. Andrews et al. (2000), Gilbert et al. (1998), Cheung et al. (2004) en Tangney (1991). Hoe zij *precies* samenhangen en welke causale verbanden aanwezig zijn kan ook uit deze studie niet opgemaakt worden en meer onderzoek is gewenst. Bij de samenhang van een onderdanige respons op een schaamtedreiging valt op dat de correlatie met schaamte twee maal zo hoog is als die met schuld. Omdat het hier om een reactie op een acute dreiging gaat, en niet zoals bij het meten van schuld en schaamtegevoelens in de SAKE en ESS om een evaluatie van de ervaren gevoelens, zou dit een vingerwijzing kunnen zijn naar het meer uit reflectie ontstane schuldgevoel dan schaamtegevoel, zoals ook Joireman (2004) aan gaf. Dit hoeft echter geenszins te betekenen dat schaamte meer destructief is dan schuld. Het kan ook een indicatie zijn dat schuldgevoelens pas ná schaamtegevoelens ontstaan.

Hiernaast kan gesteld worden dat het voorkomen van een aantal van deze zogenaamde negatieve emoties afhankelijk kan zijn van allerlei factoren zoals sekse, opleiding en religieuze of culturele achtergrond. Het sekseverschil in emoties dat onafhankelijk lijkt te zijn van opleiding en religie, en naar aanleiding van de bevindingen van Korte et al. (2005) als het ware een evolutionair dubbelspoor lijkt te vormen, concentreert zich op de factoren angst en overdenken. Meer onderzoek hiernaar is aan te bevelen.

In verband met het bepalen van schaamte kan ook het volgende opgemerkt worden. Ten eerste valt op dat er bij het vergelijken van de ESS met de SAKE dat er bij de ESS geen normale verdeling van de scores wordt gevonden en bij de SAKE schaamte wel. Het zou wegens methodologische voordelen overwogen kunnen worden om van de ESS een bipolaire schaal te maken. Ten tweede moet opgemerkt worden dat het moeilijk is aan te geven wat men *precies* meet met schaamte. Schaamtegevoelens zijn doorgaans, inherent aan het

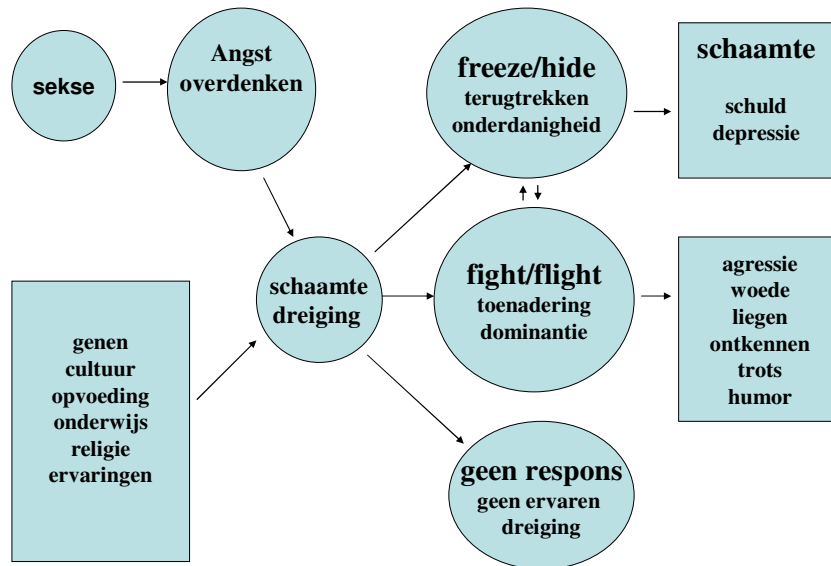

onderwerp, moeilijk te uiten en worden het liefst verborgen gehouden. Als bijvoorbeeld gevraagd wordt aan mensen of trots een rol speelt bij conflicten, zal men dit vaak beamen, bij schaamte ligt dit anders, men begrijpt veelal niet goed wat met schaamte bedoeld wordt. Als men het gaat meten, bij mensen die hun sociale zelfbeeld koste wat kost hoog willen houden, en een sterk afweermechanisme hiervoor ontwikkeld hebben, zullen zij geneigd zijn geen schaamte gevoelens aan te geven. Dus in feite wordt dan de behoefte gemeten die men heeft om de zelfwaardering in stand te houden, het afweermechanisme zelf, de trots. Bij een hoog aangegeven schaamtegevoel geeft men in feite aan geen schaamte (meer) af te weren. Dit kan uiteraard wel overeen komen met schaamtegevoel zelf. Met het aangeven van trots zou men wellicht minder moeite hebben, al zouden hier dezelfde methodologische problemen een rol kunnen spelen als bij het meten van schaamte. Toch zou het interessant zijn de emotie trots te kunnen bepalen, zowel op het gebied van de persoon, het gedrag als het lichaam.

Als men vanuit de gevonden resultaten, en met name naar de duidelijk gevonden verschillen in schaamte gerelateerde emoties, kijkt naar het geponeerde schaamtemodel (Figuur 1), blijkt dat er enige aanwijzingen zijn voor drie soorten reacties op een schaamte dreiging. Naast geen reactie (door het niet ervaren van een dreiging), kan schaamte geaccepteerd worden of afgeweerd. Schaamte is, naast positief gecorreleerd met *schuld* en *depressieve gevoelens*, positief gecorreleerd met een onderdanige reactie op een schaamtedreiging. *Trots* is slechts zwak positief gecorreleerd met een assertieve reactie en *liegen* helemaal niet. Dit biedt niet voldoende houvast om conclusies te trekken. Hiernaast is dit onderzoek beperkt omdat de concepten *agressie*, *woede*, *ontkennen* en *humor* in deze studie niet bepaald zijn. Vervolgonderzoek zal moeten uitwijzen of deze factoren gerelateerd zijn aan een bepaalde responsstijl op een schaamtedreiging. Het model zou op grond van dit onderzoek wel aangepast kunnen worden ten aanzien van de factoren angst en overdenken. *Angst* zou een stabiel sekseverschil in reactie op een sociale stresssituatie veroorzaken en *overdenken* zou geen *gevolg* maar, naast angst, ook een *oorzaak* kunnen zijn van een het soort respons (Figuur 2). Om het zelfbeeld te beschermen wordt waarschijnlijk per situatie beoordeeld of er ofwel afweer ofwel acceptatie plaats gaat vinden, hetgeen afhankelijk zou zijn van het angstniveau op dat moment. Een zich tijdens het leven ontwikkelde, en deels genetisch bepaalde responsstijl zou hierbij grote invloed hebben, net als het waarschijnlijke verschil in responsstijl tussen mannen en vrouwen. Hypothetisch gezien zouden afweermechanisme en acceptatie van schaamte elkaar ook kunnen afwisselen als de schaamte dreiging, ofwel vanuit herinneringen, ofwel vanuit actuele situaties, te groot wordt. Eén

Figuur 2.
Aangepast hypothetisch conceptueel schaamte model

manier van reageren zou niet meer voldoen of vol te houden zijn. Deze noodgedwongen afwisseling bij een te grote schaamtedreiging zou gepaard kunnen gaan met sterk wisselende en misschien wel pathologische reacties, waarbij depressiviteit naast agressiviteit zou kunnen voorkomen als exponenten van te veel schaamte acceptatie naast een te sterke afweer. Vervolg onderzoek zal moeten uitwijzen of dit model ondersteund kan worden met meer onderzoeksgegevens en uit andere populaties.

Uit deze studie lijken een aantal interessante relaties naar voren te komen die direct of indirect met de emotie schaamte te maken hebben. Aangezien deze studie is uitgevoerd bij jongeren is de externe validiteit beperkt en zullen de resultaten met name als indicatie tot verder onderzoek gezien moeten worden. Ook de constructvaliditeit zou nog aan sterkte kunnen winnen door meer gevalideerde schalen in het onderzoek te betrekken, waardoor meer vergelijking mogelijk zou zijn met andere studies. Ook het aantal schaamtegerelateerde factoren is in deze studie vrij beperkt. Maar verwacht wordt dat bij het uitbreiden van de vragenlijst de toegenomen benodigde tijd voor het invullen een probleem gaat vormen, zowel voor de jongeren zelf, als op organisatorisch gebied. Dit zou de kracht van dit onderzoek, die

vooral gelegen is in de toegepast procedure, waarbij een hoge respons bereikt kon worden, verminderen. Uit dit onderzoek blijkt in ieder geval wel dat de ‘verborgen emotie’ schaamte binnen sociaalpsychologische processen een belangrijke plaats inneemt. Verschillen in schaamte zijn evident en kunnen inzicht geven in onderliggende variabelen die samenhangen met sekse en religieuze of culturele verschillen. Deze emotionele verschillen tussen mensen te erkennen en te accepteren zou onderlinge tolerantie en begrip kunnen vergroten.

Literatuur

Andrews, B., Brewin, C.R., Rose, S. & Kirk, M., (2000). Predicting PTSD symptoms in Victims of violent crime: The role of shame, anger, and childhood abuse [elektronische versie]. *Journal of Abnormal Psychology*, 109(1), 69-73.

Andrews, B, Qian, M. & Valentine, J.D. (2002). Predicting depressive symptoms with a new measure of shame: The experience of shame scale [elektronische versie]. *British Journal of Clinical Psychology*, 41, 29-42.

Baneke, J.J. (1987). *Studie succes, persoonlijkheid en stress bij geneeskunde studenten*. Proefschrift. Universiteit van Amsterdam, faculteit geneeskunde.

Baneke, J.J. (2003). Schaamte, conflict en gezondheid [Shame, conflict and health]. *De Psycholoog*, 38(6), 298-303.

Burris, C.T. & Navara, G.S. (2002). Morality play – or playing morality?: Intrinsic religious orientation and socially desirable responding. *Self and Identity*, 1, 67-76.

Cheung, M.S.P., Gilbert, P., & Irons, C. (2004). An exploration of shame, social rank and rumination in relation to depression [elektronische versie]. *Personality and Individual Differences*, 36(5), 1143-1153.

Dearing, R.L., Stuewig, J. & Tangney, J.P. (2005). On the importance of distinguishing shame from guilt: Relations to problematic alcohol and drug use [elektronische versie]. *Addictive Behaviors*, 30(7), 1392-1404.

- Dickerson, S.S., Gruenewald, T.L. & Kemeny, M.E. (2004). When the social self is threatened: Shame, physiology, and health [elektronische versie]. *Journal of Personality*, 72, 1191-1216.
- Gilbert, P & Andrews, B. (1998). *Shame*. New York: Oxford University Press, Inc.
- Harper, F.W.K., & Arias, I. (2004). The role of shame in predicting adult anger and depressive symptoms among victims of child psychological maltreatment [elektronische versie]. *Journal of Family Violence*, 19 (6), 367-375.
- Joireman, J. (2004). Empathy and the self-absorption paradox II: self-rumination and self-reflection as mediators between shame, guilt, and empathy [elektronische versie]. *Self and Identity*, 3, 225-238.
- Korte, S.M., Koolhaas, J.M., Wingfield, J.C. & McEwen, B.S. 2005. The Darwinian concept of stress: benefits of allostasis and costs of allostatic load and the trade-offs in health and disease.[elektronische versie]. *Euroscience & Biobehavioral Reviews*, 29 (1), 3-38.
- Lewis, H.B. (1987). *The role of shame in symptom formation*. Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- Lutwak, N. & Ferrari, J.R. (1996). Moral affect and cognitive processes: Differentiating shame from guilt among men and women [elektronische versie]. *Personality and Individual Differences*, 21(6), 981-996.
- Nussbaum, M.C. (2001). *Upheavals of thought. The intelligence of emotions*. New York: Cambridge University Press.
- Predelli, L.N. (2004). Interpreting gender in Islam: A case study of immigrant Muslim women in Oslo, Norway [elektronische versie]. *Gender & Society*, 18(4), 473-493.
- Richerson, P.J. & Boyd, R. (2005). *Not by genes alone; how culture transformed human evolution*. Chicago: University of Chicago Press.

- Scheff, T.J. (1997). *Emotions, the social bond, and human reality. Part/Whole analysis.* Cambridge University Press/Editions de la Maison des Sciences de l'Homme.
- Schore, A.N. (2003). *Affect Regulation. I. Disorders of the self and II. The repair of the self.* New York: W.W. Norton & Company, Inc.
- Tangney, J.P. (1991). Moral affect: The good, the bad, and the ugly [elektronische versie]. *Journal of Personality and Social Psychology*, 61(4), 598-607.
- Tracy, J.L. & Robins, R.W. (2004). Show your pride. Evidence for a discrete emotion expression. *Psychological Science*, 15, 194-197.
- Sechzer, J.A. (2004). Islam and woman, where tradition meets modernity: History and interpretations of islamic women's status [elektronische versie]. *Sex Roles*, 51(5-6), 263-272.
- Vandello, J.A. & Cohen, D. (2003). Male Honor and Female Fidelity: Implicit Cultural Scripts That Perpetuate Domestic Violence [elektronische versie]. *Journal of Personality and Social Psychology*, 84(5), 997-1010.
- Woen, S.L., Ernst, H.A.H., Patock-Peckham, J.A. & Nagoshi, C.T. (2003). Validation of the TOSCA to measure shame and guilt [elektronische versie]. *Personality and Individual Differences*, 35(2). 313-326.
- Wyatt, R. & Gilbert, P. (1998) Dimensions of perfectionism: A study exploring their relationship with perceived social rank and status [elektronische versie]. *Personality and Individual Differences*, 24(1), 71-79.

Bijlage I. Instructie afnemen vragenlijst emoties

Geachte docent,

Hieronder vindt u informatie over het onderzoek en een beknopte leidraad i.v.m. het afnemen van de vragenlijsten t.b.v. het onderzoek naar emoties door de Universiteit Twente (faculteit Gedragswetenschappen, studie Psychologie). Tevens vindt u een aantal suggesties voor discussieonderwerpen na het afnemen van de vragenlijst. Uiteraard zijn er naar aanleiding van de vragenlijst veel onderwerpen geschikt om over verder te praten.

Informatie doel onderzoek

Het onderzoek richt zich op het verschil in schaamtegevoelens tussen jongens en meisjes. Met name in *reactie* op het ervaren van schaamte wordt een verschil tussen de seksen verwacht.

Wetenschappelijke literatuur geeft hier wel indicaties voor, echter voldoende en betrouwbare gegevens ontbreken.

Schaamte afweer (bijvoorbeeld boosheid) wordt meer als een mannelijke en terugtrekgedrag (bijvoorbeeld onderdanigheid) meer als een vrouwelijke respons beschouwd, waarbij het om kleine verschillen tussen gemiddelden gaat. Dit beeld wordt terug gevonden in het dierenrijk en doorgaans als functioneel gezien in verband met de verschillende rollen van mannetjes en vrouwtjes ten aanzien van het verzorgen van het nageslacht. Bij mensen lijkt dit met name naar voren te komen in minder individualistische samenlevingen dan Nederland. Ook religieuze dogmatiek lijkt van invloed doordat zij vaak in lijkt te spelen op manvrouw verschillen in schaamte. Eén en ander kan ook invloed hebben op het gedrag van mannen en vrouwen binnen etnische minderheidsgroepen in Nederland.

In het kader van ontwikkelen en stimuleren van begrip voor- en tolerantie naar sociale groepen onderling is het van groot belang meer inzicht te krijgen in deze ontwikkelingspsychologische processen. Dit onderzoek hoopt hieraan bij te dragen.

Leidraad instructie naar de leerlingen

- 2 vragenlijsten die gaan over bepaalde gevoelens en jullie mening hierover.
- Je kunt steeds kiezen uit 4 of 5 antwoordmogelijkheden, waarvan je er 1 moet **aankruisen**. Het is belangrijk dat je **alle** vragen beantwoordt en zo **serieus** mogelijk (vergelijk het met het maken van een proefwerk). Je hoeft niet al te lang na te denken.
- De gegevens worden **anoniem** verwerkt, dus je naam hoeft je niet in te vullen, wel een paar andere algemene gegevens. Je kunt de vragenlijsten dubbelvouwen alvorens in te leveren. (De docent ziet ook niet wat je hebt ingevuld)
- De gegevens worden gebruikt voor wetenschappelijk onderzoek, waarbij men het heel belangrijk vindt om te weten wat voor gevoelens jongeren in het algemeen hebben. Jullie krijgen over een aantal maanden informatie over de resultaten.

Eventuele discussie vragen na het afnemen van de test

- Is het een probleem als meisjes zich uitdagend kleden?
- Hebben moeders en vaders een andere rol bij het opvoeden van kinderen?
- Is bescheidenheid een goede eigenschap?
- Zou trots een belangrijke rol spelen in het leven, bijvoorbeeld bij ruzies?

Hartelijk dank voor uw medewerking!

Lida Hoogendoorn,

a.a.hoogendoorn@student.utwente.nl

Bijlage II. Vragenlijst emoties en gevoelens

Emoties en gevoelens spelen een belangrijke rol in het dagelijks leven van mensen. Zij beïnvloeden voor een belangrijk deel ons denken en doen. Ieder mens gaat hier op een eigen, unieke manier mee om.

De volgende vragen gaan over emoties en gevoelens die je ervaart in verhouding tot andere mensen. Door steeds één van vier of vijf mogelijke antwoorden aan te kruisen kun je aangeven in hoeverre een bepaalde uitspraak voor jou geldt. Er bestaan geen ‘goede’ of ‘foute’ antwoorden!

Beantwoord alle vragen en zo serieus mogelijk.

Je antwoorden worden vertrouwelijk en anoniem verwerkt. Je hoeft dan ook geen naam in te vullen. Wel worden een aantal algemene gegevens van je gevraagd omdat deze een rol kunnen spelen bij het beantwoorden van de vragen.

(De gegevens worden gebruikt voor wetenschappelijk onderzoek naar emoties aan de Universiteit van Twente.)

Leeftijd:jaar

Geslacht: jongen/man 0 meisje/vrouw 0

Opleiding/school/beroepklas.....

Nationaliteit

Geloof/Religie

Datum

Als je na het invullen van de vragenlijst nog op- of aanmerkingen hebt, of eigen ervaringen belangrijk vindt om te vermelden, kun je dat hieronder doen.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

	<i>SAKE</i>	helemaal niet mee eens	niet mee eens	neutraal	wel mee eens	helemaal wel mee eens
1	Ik ben trots op veel dingen van mijzelf	0	0	0	0	0
2	Ik word gewaardeerd door anderen	0	0	0	0	0
3	Ik voel mij waardeloos en zwak	0	0	0	0	0
4	Ik vind dat ik dingen goed kan	0	0	0	0	0
5	Ik voel mij minder dan anderen	0	0	0	0	0
6	Ik heb mij geschaamd voor wat voor persoon ik ben	0	0	0	0	0
7	Ik heb mij zorgen gemaakt over wat andere mensen denken over mij als persoon	0	0	0	0	0
8	Ik heb mij zorgen gemaakt over wat andere mensen denken, van hoe ik omga met anderen	0	0	0	0	0
9	Ik voel schaamte als ik iets verkeerd doe	0	0	0	0	0
10	Ik ben andere mensen uit de weg gegaan die mij hebben zien falen	0	0	0	0	0
11	Ik ben anderen uit de weg gegaan vanwege mijn manier van omgaan met anderen	0	0	0	0	0
12	Het zit mij dwars dat ik dingen verkeerd heb gedaan in mijn leven	0	0	0	0	0
13	Ik heb spijt van hoe ik mij gedragen heb	0	0	0	0	0
14	Door mijn schuld hebben anderen vervelende dingen mee gemaakt	0	0	0	0	0
15	Over bepaalde gebeurtenissen kan ik mij nog steeds schuldig voelen	0	0	0	0	0
16	Ik lieg wel eens	0	0	0	0	0
17	Een leugentje voor bestwil moet kunnen	0	0	0	0	0
18	Anderen hebben recht op de waarheid	0	0	0	0	0
19	Ik vertel altijd de waarheid	0	0	0	0	0
20	Ik ben wel eens boos op anderen	0	0	0	0	0
21	Ik zou mijn boosheid beter in bedwang willen houden	0	0	0	0	0
22	Ik ben boos op anderen omdat zij mij dingen hebben aangedaan	0	0	0	0	0
23	Ik vind van mijzelf dat ik snel boos word	0	0	0	0	0
24	Ik houd altijd veel rekening met anderen	0	0	0	0	0
25	Ik leef sterk met anderen mee	0	0	0	0	0
26	Ik kan wel vrolijk zijn als een ander verdriet heeft	0	0	0	0	0
27	Ik begrijp het gedrag van anderen meestal wel	0	0	0	0	0
28	Ik doe waar ik zin in heb	0	0	0	0	0
29	Plezier hebben in het leven is het belangrijkste	0	0	0	0	0
30	Ik doe dingen zo dat ik er vooral zelf plezier aan heb	0	0	0	0	0
31	Ik doe wel eens dingen die fout zijn	0	0	0	0	0

		helemaal niet mee eens	niet mee eens	neutraal	wel mee eens	helemaal wel mee eens
32	Ik krijg respect van mensen uit mijn eigen cultuur	0	0	0	0	0
33	Ik wil meer respect van mensen uit mijn eigen cultuur	0	0	0	0	0
34	Ik voel me vernederd door mensen uit mijn eigen cultuur	0	0	0	0	0
35	Ik krijg respect van mensen uit andere culturen	0	0	0	0	0
36	Ik wil meer respect van mensen uit andere culturen	0	0	0	0	0
37	Ik voel me vernederd door mensen uit andere culturen	0	0	0	0	0
38	Ik denk lang na over wat gebeurd is	0	0	0	0	0
39	Lang over dingen napraten vind ik fijn	0	0	0	0	0
40	Lang over een gebeurtenis blijven nadenken is vervelend	0	0	0	0	0
41	Ik kan dingen die gebeurd zijn gemakkelijk uit mijn hoofd zetten	0	0	0	0	0
42	Ik ben wel eens bang voor de dingen die komen gaan	0	0	0	0	0
43	Ik voel mij vaak onrustig	0	0	0	0	0
44	Men vindt mij wel eens nerveus	0	0	0	0	0
45	Ik voel mij kalm	0	0	0	0	0
46	Ik weet altijd goed wat ik wil	0	0	0	0	0
47	Ik vind het leven moeilijk	0	0	0	0	0
48	Er zijn weinig dingen waar ik van kan genieten	0	0	0	0	0
49	Ik voel mij teleurgesteld in veel dingen	0	0	0	0	0
50	Het leven is de moeite waard	0	0	0	0	0
51	Er zijn nog zoveel leuke dingen te beleven	0	0	0	0	0
52	Ik ben blij dat ik leef	0	0	0	0	0
53	Mannen en vrouwen hebben verschillende rollen	0	0	0	0	0
54	Een vrouw hoort onderdanig te zijn aan de man	0	0	0	0	0
55	Het verzorgen en opvoeden van kinderen is een vrouwen taak	0	0	0	0	0
56	Mannen en vrouwen zijn gelijkwaardig	0	0	0	0	0
57	Vrouwen mogen zich kleden zoals zij willen	0	0	0	0	0
58	Vrouwen hebben dezelfde rechten als mannen	0	0	0	0	0
59	Vrouwen mogen seks met mannen hebben voor het huwelijk	0	0	0	0	0
60	Mannen mogen seks met vrouwen hebben voor het huwelijk	0	0	0	0	0
61	Mijn geloof is belangrijk voor mij	0	0	0	0	0
62	Door mijn geloof weet ik hoe ik moet leven	0	0	0	0	0
63	Mijn normen en waarden ontleen ik aan mijn geloof	0	0	0	0	0
64	Zonder religie zou het verkeerd aflopen in de wereld	0	0	0	0	0

RoSS. Bij de volgende vragen hoef je maar één van de drie antwoorden kiezen:

Als ik uitgelachen word
0 Zou ik het liefst door de grond willen zakken
0 Reageer ik direct op diegene die mij uitlachen
0 Laat het mij koud
Als iemand mij openlijk beledigt
0 Voel ik mij klein en nietig
0 Zeg ik daar meteen wat van
0 Blijf ik daar rustig onder
Als iemand mij openlijk voor gek zet
0 Durf ik niets te zeggen of te doen
0 Laat ik wel merken dat ik dat niet juist vind
0 Kan ik daar wel om lachen
Als ik merk dat iemand op mij neerkijkt
0 Weet ik niet direct hoe ik moet reageren
0 Zet ik die ander direct op zijn plaats
0 maak ik mij daar niet druk om

Ervaringen met Schaamte Schaal (ESS)

Iedereen kan zich wel eens schamen of verlegen voelen. De vragen hieronder gaan over zulke gevoelens en in hoeverre je die in het afgelopen jaar hebt gehad. Er bestaan weer geen 'goede' of 'foute' antwoorden. Kruis het antwoord aan dat voor jou geldt. (Er zijn vragen die een beetje overeenkomen met sommige vorige vragen, dit is omdat de vragenlijsten ook aan elkaar getoetst worden).

		helemaal. niet	een beetje	redelijk.	heel erg
1	Heeft u zich geschaamd over bepaalde gewoontes van uzelf?	0	0	0	0
2	Heeft u zich zorgen gemaakt over wat andere mensen denken van bepaalde gewoontes van u?	0	0	0	0
3	Heeft u geprobeerd bepaalde gewoontes van uzelf te verbergen?	0	0	0	0
4	Heeft u zich geschaamd over hoe u omgaat met anderen?	0	0	0	0
5	Heeft u zich zorgen gemaakt over wat andere mensen denken van hoe u omgaat met anderen?	0	0	0	0
6	Bent u anderen uit de weg gegaan vanwege uw manier van omgaan met anderen?	0	0	0	0
7	Heeft u zich geschaamd over wat voor persoon u bent?	0	0	0	0

		helemaal niet	redelijk	een beetje	heel erg
8	Heeft u zich zorgen gemaakt over wat andere mensen denken over u als persoon?	0	0	0	0
9	Heeft u geprobeerd voor anderen te verbergen wat voor persoon u bent?	0	0	0	0
10	Heeft u zich geschaamd over uw vermogen of vaardigheid dingen te doen?	0	0	0	0
11	Heeft u zich zorgen gemaakt over wat anderen denken van uw vermogen of vaardigheid dingen te doen?	0	0	0	0
12	Bent u anderen uit de weg gegaan vanwege uw onvermogen of gebrek aan vaardigheid om dingen te doen?	0	0	0	0
13	Voelt u schaamte als u iets verkeerd doet?	0	0	0	0
14	Heeft u zich zorgen gemaakt over wat anderen van u denken als u iets verkeerd doet?	0	0	0	0
15	Heeft u geprobeerd dingen te verbergen waarover u zich schaamde dat u die gedaan hebt?	0	0	0	0
16	Heeft u schaamte gevoeld toen u iets stoms zei?	0	0	0	0
17	Heeft u zich zorgen gemaakt over wat anderen over u dachten toen u iets stoms zei?	0	0	0	0
18	Bent u het contact uit de weg gegaan met iemand die wist dat u iets stoms had gezegd?	0	0	0	0
19	Heeft u zich geschaamd toen u faalde in een situatie waarin u met iemand anders moest concurreren?	0	0	0	0
20	Heeft u zich zorgen gemaakt over wat anderen over u dachten toen u faalde in een situatie waarin u met anderen moest concurreren?	0	0	0	0
21	Bent u andere mensen uit de weg gegaan die u hebben zien falen?	0	0	0	0
22	Heeft u zich geschaamd voor uw lichaam of een bepaald deel van uw lichaam?	0	0	0	0
23	Heeft u zich zorgen gemaakt over wat anderen denken van hoe u eruit ziet?	0	0	0	0
24	Heeft u vermeden naar uzelf in de spiegel te kijken?	0	0	0	0
25	Heeft u uw lichaam of een deel van uw lichaam willen verbergen?	0	0	0	0

Wil je tot slot nog één vraag beantwoorden:

Vind je dat je al deze vragen serieus hebt beantwoord? Ja 0
Nee 0

Bedankt voor het invullen!

Bijlage III.

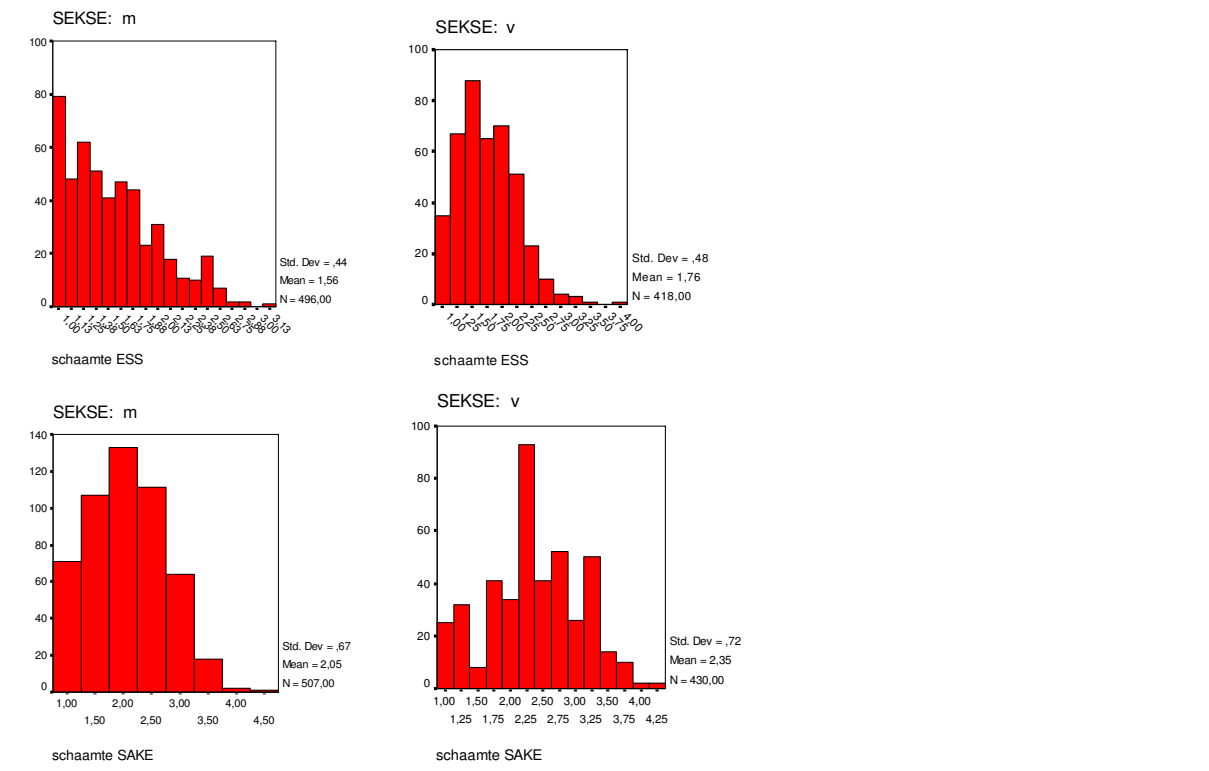
Tabel 10.

Overschrijdingskansen verschillen tussen religie in schaamte gerelateerde attitudes, kenmerken en emoties.

	geen vs christelijk			geen vs islamitisch			christ. vs islamitisch		
	totaal	jongens	meisjes	totaal	jongens	meisjes	totaal	jongens	meisjes
trots	n.s.	n.s.	n.s.	.001	n.s.	.001	.001	n.s.	.01
schaamte	.001	.01	n.s.	.05	n.s.	.01	.001	n.s.	.01
schuld	.05	.05	n.s.	.05	n.s.	.001	.001	n.s.	.01
liegen	n.s.	n.s.	.05	.001	.05	.001	.001	.001	.01
snel boos	n.s.	.05	n.s.	.001	.01	n.s.	.001	.001	n.s.
inlevingsvermogen	.05	n.s.	.01	n.s.	n.s.	n.s.	.05	n.s.	n.s.
overdenken	n.s.	n.s.	n.s.	n.s.	n.s.	n.s.	n.s.	n.s.	n.s.
angst	n.s.	n.s.	n.s.	n.s.	n.s.	n.s.	n.s.	n.s.	n.s.
depressieve gevoelens	n.s.	n.s.	.05	.001	.05	.01	.001	.01	.01
rolpatronen	n.s.	.05	n.s.	.001	.001	.001	.001	n.s.	.01
gelijke rechten	n.s.	n.s.	n.s.	.001	.001	.001	.001	n.s.	.01
religiositeit	.001	.001	.001	.001	.001	.001	.001	.001	.01
ESS schaamte	.01	.01	n.s.	n.s.	n.s.	.01	.05	n.s.	.01
<i>persoon</i>	n.s.	n.s.	n.s.	n.s.	n.s.	.001	.05	n.s.	.001
<i>gedrag</i>	.001	.001	n.s.	n.s.	.05	n.s.	n.s.	n.s.	n.s.
<i>lichamelijk</i>	n.s.	.05	n.s.	n.s.	n.s.	.01	.01	n.s.	.05

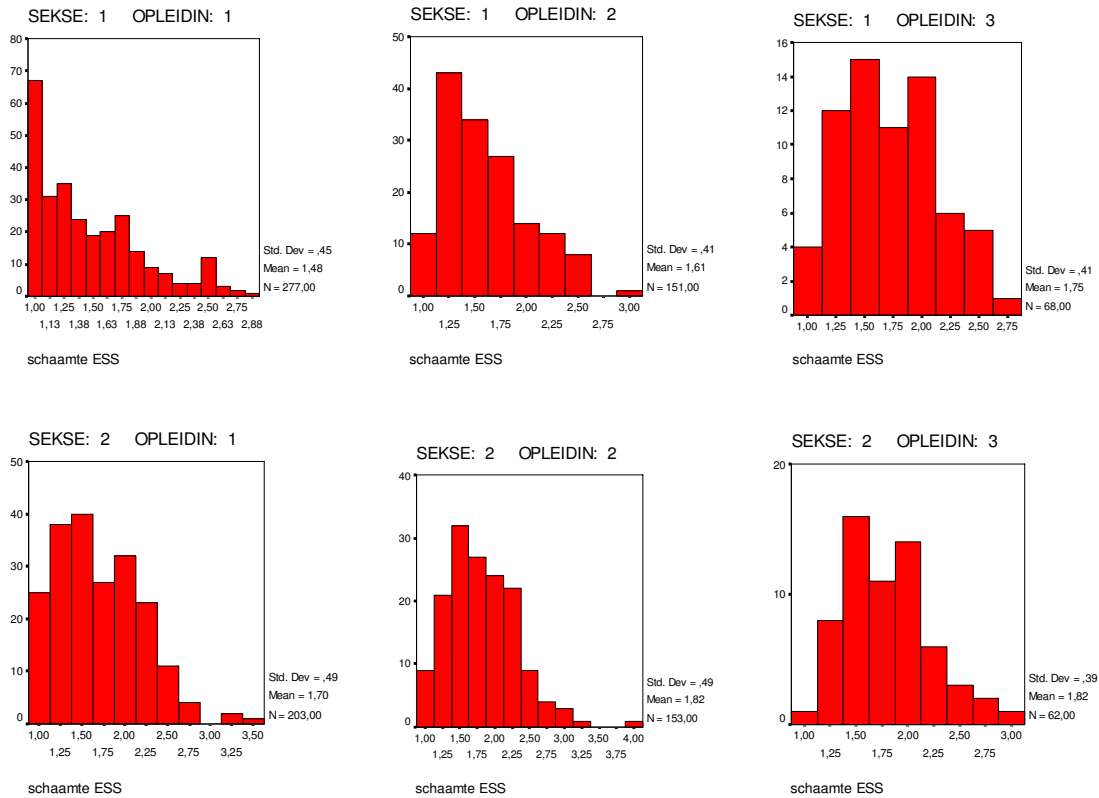
Figuur 2.

Verdeling van de schaamte scores (ESS en SAKE) per sekse in de totale steekproef. Sekse m: jongens, sekse v: meisjes.

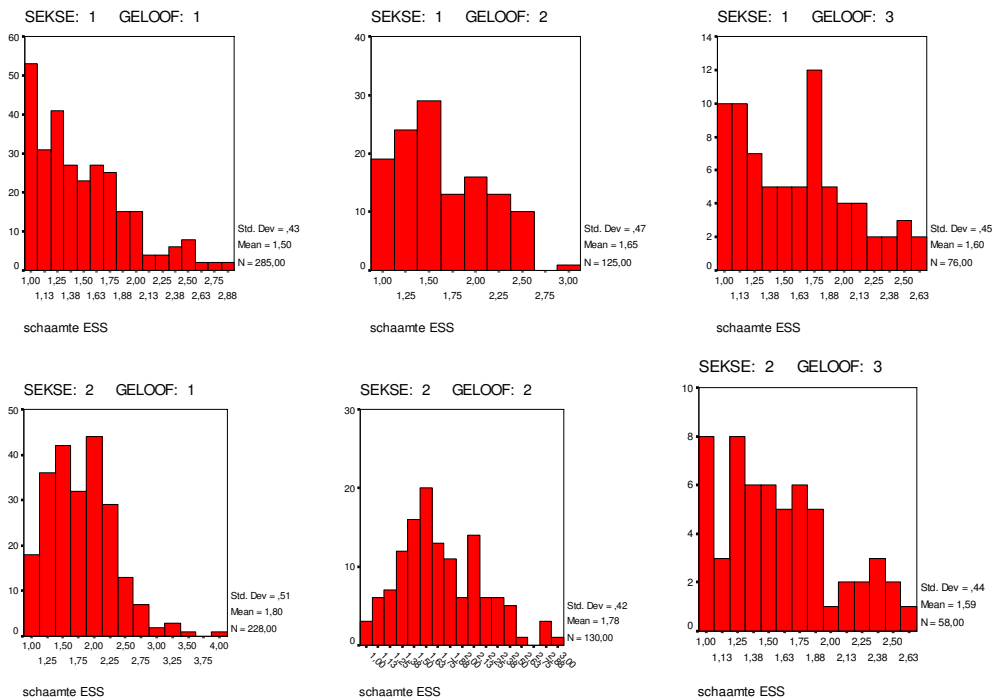
Figuur 3.

Verdeling van de schaamtescores (ESS) per sekse per opleiding. Opl. 1 VMBO, opl.2 HAVO, opl.3 VWO.
 Sekse 1: jongens, sekse 2: meisjes

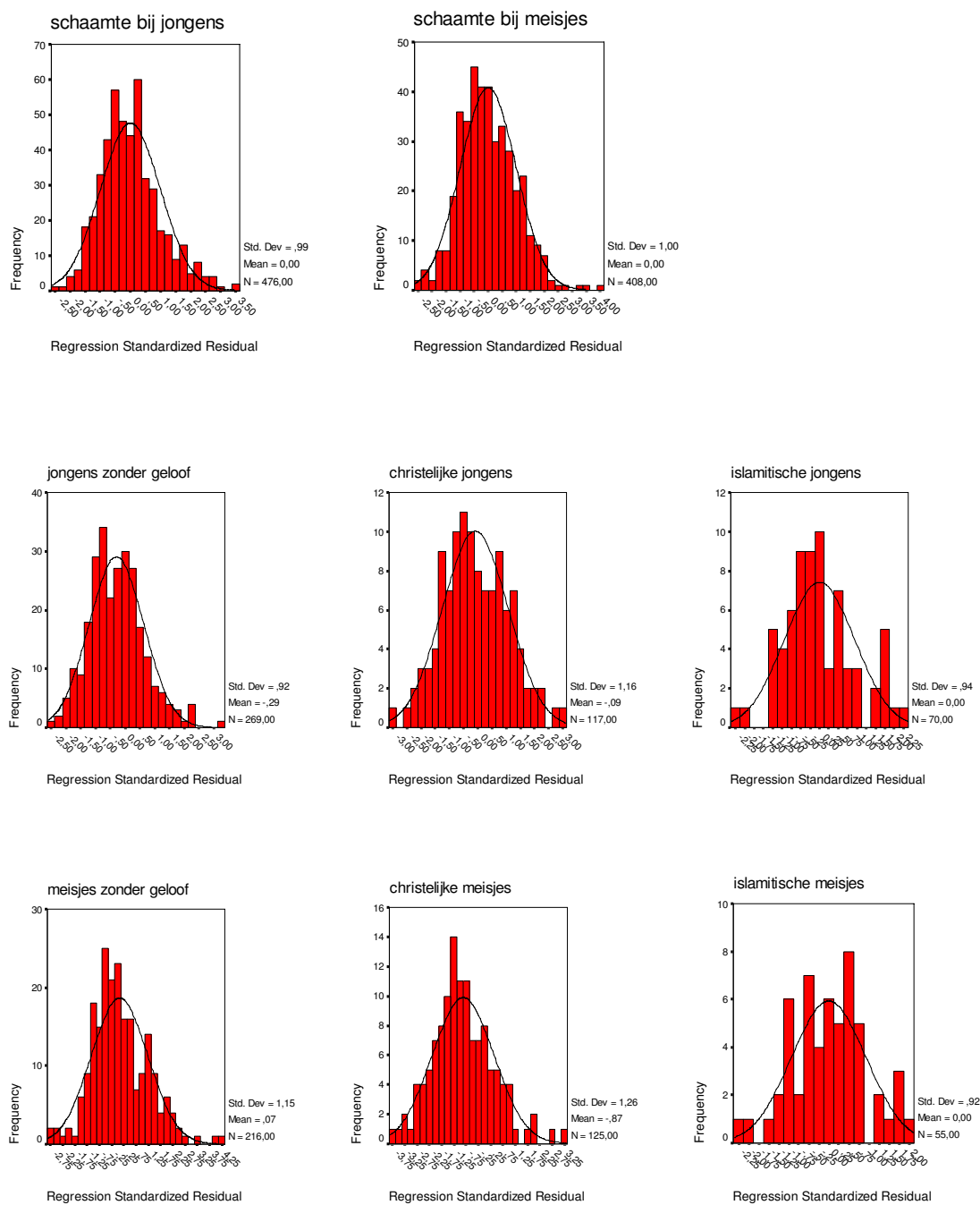

Figuur 4.

Verdeling van de schaamtescores (ESS) per sekse per religieuze subgroep. Geloof 1: geen geloof, geloof 2: christelijk geloof, geloof 3: islamitisch geloof. Sekse 1: jongens, sekse 2: meisjes

Figuur 5.
Verdeling van de gestandaardiseerde regressie residuen bij regressieanalyse schaamte.

Figuur 6.

Verdeling van de gestandariseerde regressie residuen bij regressieanalyse depressieve gevoelens.

